

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt in februari, juni, september en oktober.
Informatie op
Internet: <http://www.let.ruu.nl/hist/info/VVG/>

Hoofdredactie
Zonneke Matthée

Redactie
drs. Marije Groos
drs. Marijke Huisman
drs. Lizzy Jongma
drs. Hillie van de Streek

Redactie-adres
Schokkerwerf 1
2317 DM Leiden
Tel/fax 071-5215873
E-mail: zmathee@worldonline.nl

Lidmaatschap/abonnement
VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)
Contributie 1998:
f 40,00 per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer, of inkomen onder f 1500,00 p.m.)
f 55,00 per jaar (lid)
Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht op de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
Abonnee f 30,00; Instellingen f 40,00
Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden, U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:
Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie.
De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 071-5215873

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis
voorzitter: **dr. Maria Grever**
Tel. wk. KUN 024-3615761 (fax 024-3612807)
e-mail: M.Grever@let.kun.nl
1e secretaris: **drs. Ellen de Dreu**
Tel. wk. 030-2536476,
e-mail: Ellen.DeDreu@let.ruu.nl
2e secretaris: **drs. Marianne Boere**
Tel. wk. IIAV 020-6651318, e-mail: boere@iia.v.nl
Penningmeester: **drs. Anneke Linders**
Tel. 020-6723263, e-mail: Linmos@xs4all.nl
drs. Esther Captain
Tel. wk. 030-2538231,
e-mail: Esther.Captain@let.ruu.nl
Evelien Rijsbosch
Tel. wk. IIAV 020-6650820,
e-mail: Rijsbosch@iia.v.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG
prof.dr. Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en RIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH
dr. Berteke Waaldijk
Hofstedeweg 46
1111 SH Diemen
Tel. wk. UU 030-2536151

Correspondentieadres VVG
p/a IIAV
Obiplein 4
1094 RB Amsterdam
Tel. 020-6651318 (fax 020-6655812)

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp

Druk: Zet & Print, Naarden

Officier

Oranje Nassau, het blijft zich aan je opdringen. Gaat het niet over 'de biografie' van Wilhelmina, dan gaat het wel over het huwelijk van Maurits en Marilène. Of over het verlenen van koninklijke onderscheidingen, de bekende lintjes die elk jaar op 29 april worden uitgereikt.

In 1996 werd het tot dan geldende stelsel ingrijpend gewijzigd, het werd democratischer. Voor die tijd werden mensen uit sommige groepen als vanzelfsprekend voorgedragen voor een koninklijke onderscheiding, terwijl anderen maar zelden in aanmerking kwamen voor een onderscheiding. In het nieuwe decoratiestelsel wordt meer de nadruk gelegd op de bijzondere, persoonlijke verdiensten of prestaties. Dat betekent dat sinds 1996 ook vrouwen, vrijwilligers m/v en personen uit minderheidsgroepen m/v in aanmerking kunnen komen voor een onderscheiding als lid, als ridder of als officier in de Orde van Oranje Nassau. Het nieuwe decoratiestelsel geldt ook voor de Orde van de Nederlandse Leeuw.

Vorig jaar ontving Anneke Grönloh een lintje en "verder waren er opmerkelijk weinig vrouwen die een lintje ontvingen hadden", aldus de tv-commentator. Dit jaar was een kwart van de gedecoreerden vrouw.

Dit jaar behaagde het H.M. de Koningin ter gelegenheid van haar verjaardag VVG-voorzitter dr. Maria Grever op het stadhuis in Nijmegen te benoemen tot officier in de Orde van Oranje Nassau vanwege haar tomeloze inzet om vrouwengeschiedenis in het voortgezet onderwijs een plaats te geven en het vele vrijwilligerswerk dat zij op dit gebied gedaan heeft. Welk een goede keuze en hoe goed getimed. Immers Johanna Naber ontving in 1898 een erepenning van Wilhelmina voor haar inzet met betrekking tot de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, en Maria Grever, die op Naber promoveerde, nu in 1998 'na honderd jaren', ook een koninklijke onderscheiding ontvangt.

Maria, van harte gefeliciteerd. Je bent onder het mom van het rondleiden van een Chileense delegatie naar het stadhuis gelokt en pas op het allerlaatste moment had je door dat het om jou ging. Je reageerde 'passend' geschokt met: "Waarom juist ik? Er zijn zoveel anderen die keihard werken om sekse en gender onder de aandacht te brengen. Ik heb dat niet in m'n eentje gedaan". Een typisch vrouwelijke manier van reageren. Natuurlijk zijn er nog zoveel anderen die ook een onderscheiding verdienen. Maar die moeten dan wel voorgedragen worden. Dus: dames aan het werk! Om de zichtbaarheid van vrouwen te vergroten.

Zonneke Matthée

KUNST

- Maria Sibylla Merian
Heidrun Ludwig 3

POLITIEK

- Corrie Tendeloo
Anneke Linders 6

LETTEREN

- Vrouwenstemmen in een mannendeбат
Simone Veld 9

JUBILEUM

- 50 jaar Vrouwenbond FNV
Marian van der Klein 12

ONDERWIJS

- Commissie
Vrouwengeschiedenis VGN
Hillie van de Streek 15

MEDIA

- 'Over u en zonder u'
Abortus, kranten en de vrouwenbeweging, 1969-1981
Annemieke Windt 17

DOLLE MINA

- De identiteit van een rebelse meid
Femke van den Berg 20

TENTOONSTELLING

- Beroep: Huisvrouw
Marijke Huisman 23

RECENSIE

- Rebels binnen de regels
Hillie van de Streek 24
- Maandag tolereren we niets meer
Gerda Geerdink 25
- Met en zonder lauwerkrans
Dorothee Sturkenboom 26

VERS VAN DE PERS

- 27

HISTORICA-SERVICE

- 28

SVVT-INFO

- 29

IFRWH-NEWS

- 30

VVG - - - NIEUWS ... BERICHTEN

- Jaarrede Maria Grever 31

VVG-CONFERENTIE

- 32

Maria Sibylla Merian: leven en faam van een schilderes en entomologe

Heidrun Ludwig

Als schilderes van planten en insecten werd Maria Sibylla Merian (1647-1717) een van de bekendste kunstenaressen uit de Barok. Haar huidige roem is volgens Heidrun Ludwig echter niet te verklaren door de esthetische kwaliteit van haar werk. In de historiografie is zij met name geroemd om haar persoonlijkheid. Haar ongewone levenswandel als gescheiden vrouw heeft, vooral in deze eeuw, bijgedragen aan de 'mythe Merian'. Ludwig pleit voor een demystificatie van deze vrouw, die eerst en vooral gewaardeerd moet worden om haar kunst en haar verdiensten voor de natuurwetenschap.

De kleine aquarellen en gravures van Maria Sibylla Merian betoveren door hun kleurigheid en levendigheid. In haar werk gaf zij vele objecten uit de natuur bovendien nauwkeurig weer. Maar haar oeuvre kan noch in schildertechnisch noch in artistiek opzicht concurreren met de perfecte, haptische olieverfstilleven van bijvoorbeeld Rachel Ruysch (1664-1750). In kunstacademische kringen werden Merians natuurhistorische schilderijen dan ook minder gewaardeerd. Zo merkte Gerard de Lairese, schilder en kunsttheoreticus, in 1707 op dat het schilderen van bloemen niet bestaat uit: "in bloemkransen, potjes, flesjes, vlinders, schoenlappers, vliegende torren, spinnewebben, noch drop-peltjes water te verbeelden, of in lekkere penceelen, noch schoone verwen, dat men de waereld zoekt te doen verwonderd staan".¹ Ook in het vastleggen van de kleine wereld was Merian, artistiek gezien, de mindere van enige van haar navolgers, zoals bijvoorbeeld de Neurenbergse bloemen- en vogelschilderes Barbara Regina Dietzsch (1706-1778). Dietsch's beeldcomposities zijn meer gesloten en de werking van haar afbeeldingen van bloemen- en vlinders is haptischer dan die van Merian. Toch is aan het werk van Rachel Ruysch maar een monografie



MARIA SIBILLA MERIAN
Nas. XII. Apr. MD C XLVII. Obiit XIII. Jan. MD CC XVII.

Coll. Bibliotheek Universiteit Utrecht

gewijd en Barbara Regina Dietzsch is hoogstens bij kunstkenners bekend.² De literatuur over Merian is daarentegen nauwelijks meer te overzien.

Rupsen fokken

Maria Sibylla Merian werd in Frankfurt am Main geboren als dochter van de graveur en uitgever Matthäus Merian d. Ä. Ze begon haar loopbaan als schilderes van bloemen in Neurenberg. Sinds 1670 leefde ze daar met haar man, de graveur en architectuur- en landschapschilder Johann Andreas Graff. Tot Merians eerste bekende werken behoort het bloemenboek met vijftig tekeningen op perkament. Begin 1670 maakte ze dit werk voor de Deense koning.³ Dit bewijst dat Merian al jong internationale bekendheid als kunstenaar genoot.

Naast haar werk als kunstenaar gaf ze jonge, ongehuwde dames les in het schilderen van bloemen. Ze leerde hen bovendien borduurpatronen met bloemen te ontwerpen.

Enige van deze lessen publiceerde Merian in een boek met voorbeelden onder de titel *Das neue Blumenbuch*. Het verscheen tussen 1675 en 1680 in drie delen en het bevat 36 gravures.

Merians eerste biograaf Joachim von Sandrart roemde in

1675 haar manier van lesgeven.⁴ Het lesgeven en de publicatie van de voorbeelden droegen dan ook beslissend bij aan Merians eerste faam. In Neurenberg en Frankfurt schilderden reeds aan het begin van de achttiende eeuw talrijke amateurs aan de hand van de patronen van Merian.⁵ Haar faam werd nog groter toen Merian haar beroep als bloemenschilderes verbond met haar natuurobservaties.

Al in Frankfurt had Merian veel plezier in het observeren van de natuur. Ook toen al begon ze met het fokken van rupsen, waarschijnlijk geïnspireerd door haar stiefvader en leraar Jacob Marrel, schilder van stillevens. Terwijl Marrel de insecten als model gebruikte om zijn schilderijen van bloemen een schijn van beweging en levendigheid te geven, bestudeerde Merian hun metamorfosen.

Ze verbond haar observaties van de veranderingen en de eetgewoonten van rupsen zeer knap met tekeningen van bloemen. Dit deed ze door de ontwikkelingsstadia van een insect bij de planten te tekenen die in zo'n stadium als voedsel dienden. Ook wist ze in het door haar ontworpen 'metamorfosenschilderij' de indruk van een natuurlijk samenlevingsverband te wekken. Deze vondst publiceerde ze in 1679 in Neurenberg voor het eerst: dat deel van haar werk *Der Raupen wunderbare Verwandlung und sonderbare Blumen-Nahrung* bevatte vijftig gravures en teksten. Nog twee delen met vijftig platen volgden, in 1683 in Frankfurt en in 1717, kort voor haar dood, in Amsterdam.

Vrouw en onderzoeker

Merian presenteerde het rupsenboek, haar eerste natuurhistorische boek, niet zozeer als een wetenschappelijke prestatie, maar als godsdienstig boek. Dit scheen haar, als niet gestudeerde huisvrouw, passend. Aan het einde van de Barok was een theologisch natuurhistorisch boek niet ongebruikelijk, vooral niet toen de zogenaamde natuurtheologie zijn intrede deed. Het observeren van de natuur beschouwde men al langer als een godsvruchtige bezigheid, ook voor amateurs. Want lezen in het boek der natuur kon en moest aan de verheerlijking van zijn Schepper bijdragen. Hoe serieus Merian deze goddelijke opgave nam, blijkt bijvoorbeeld uit de laatste regels van een lofzang die Christoph Arnold op Merians prestaties schreef: "Zo heeft mevrouw de Graff haar vlijt willen vergroten, voornamelijk om God te eren, want dit is ons doel: ik wens haar Gods genade en veel van zulk werk."⁶

Later ontstonden de problemen in de beoordeling van Merians werk voor de betekenis van de natuurhistorie juist op het snijvlak van empirische observaties en godsdienstoefening. Toen de wetenschappelijke kennis toenam en systematiek belangrijker werd, maakten de onsystematische en deels ook alleen esthetisch bedoelde voorstellingen van Merian een wat ouderwetse indruk. Haar stijl paste niet meer in de op nauwkeurigheid en rationaliteit gerichte natuurwetenschap. In 1918 beperkte G.S. Urf Merians wetenschapshistorische betekenis door haar kracht eerder aan het artistieke vak toe te dichten: "De grootste betekenis van M.S. Merian ligt op het gebied van de kunst. Maar wanneer men de stand van de natuurwetenschap van haar tijd in beschouwing neemt, moet men wel toegeven dat ze door nauwkeurige observatie van de natuur in haar eigen kunstvaardige uitdrukkingsvermogen ook de wetenschap menig goede dienst bewezen heeft."⁷

De Neurenbergse onderzoeker Ferdinand Eisinger probeerde in 1926 de verdiensten van het rupsenboek te koppelen aan toen geldende opvattingen over vrouwelijke deugd: "Met de strenge maatstaf van de wetenschap mag dit boek dus niet beoordeeld worden. Wat we eraan moeten waarderen is de daarin tot uitdrukking gebrachte liefde voor de natuur, de behoefte aan kennis, de moeite om het geobserveerde zo natuurgetrouw mogelijk te tekenen, als ook de zweem van fijngevoeligheid en oorspronkelijkheid die over alles heen ligt."⁸

Heel anders klinkt daarentegen de beoordeling van Elisabeth Rücker. Zij maakte zich als eerste wetenschapster verdienstelijk

door het ontdekken en in zekerheid brengen van bronnen voor de biografie van Merian. Rücker zag de kunstenares in 1967 als een soort voorloper van onderzoeksters als Marie Curie: "Haar nuchtere, onderzoekende geest, die haar in het gezelschap van de geleerden van haar tijd bracht, paarde zich bij haar met een uit Godsvrucht voortkomende bescheidenheid die zij ondanks alle erkenning en succes behield."⁹ Het discours over Merian werd uiteindelijk niet zozeer bepaald door Merians werken, maar door haar persoonlijkheid. Zo wees Victoria Schmidt-Linsenhoff er bijvoorbeeld op dat het vertellen van een 'historisch vrouwenleven' vaak is bedoeld om bepaalde idealen van vrouwelijkheid aan de lezers op te dringen.¹⁰

Uiteindelijk kon de 'mythe Merian', zoals die in deze eeuw ontstond, zich alleen ontwikkelen omdat Merian door haar werken, haar optreden naar buiten toe, en haar ongewone levenswandel een leidende figuur en identificatiemodel werd. Zo komt Merian in het vroege feministische onderzoek vaak naar voren als lichtende uitzondering in een maatschappij van onwetend gehouden vrouwen.¹¹ Inmiddels weten we dat Merian niet de enige vrouw in haar tijd was die een intellectuele interesse had. Het buitengewone aspect van Merians biografie ligt dan ook in het opgeven van haar burgerlijk bestaan als getrouwde vrouw.

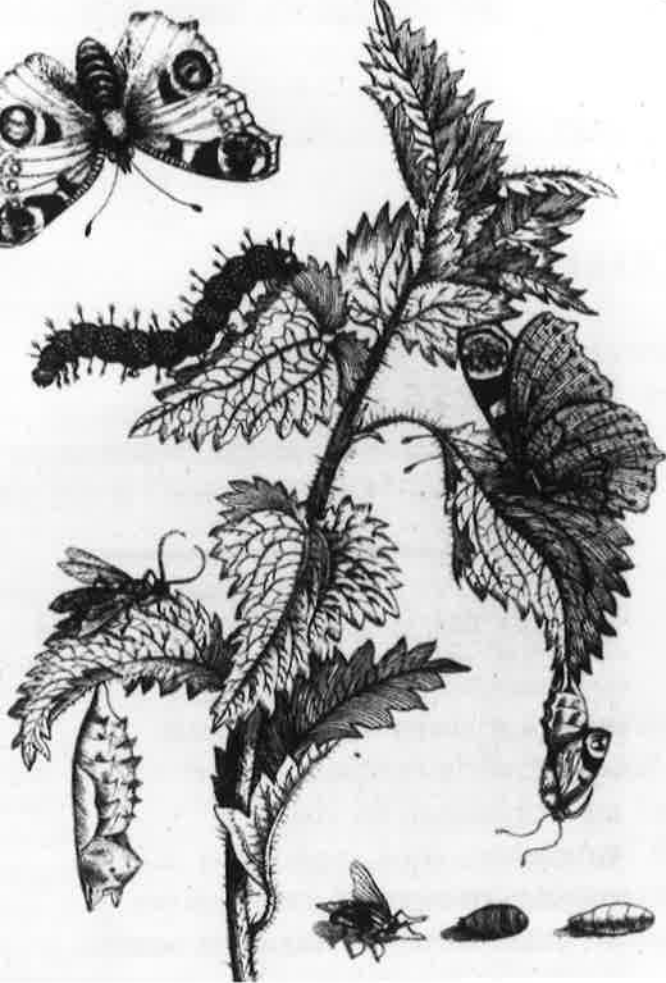
Suriname

Rond 1685 ging het echtpaar Graff uit elkaar. Hij bleef in Neurenberg, zij trok zich in 1686 met haar moeder, die weduwe was, en haar dochters Johanna Helena en Dorothea Maria terug in de religieuze gemeenschap der Labadisten in het Friese Wieuwerd. Onder de geestelijke dogma's van afzondering, ascese, het door onvoorwaardelijke liefde bepaalde gemeenschapsleven en de opoffering van het eigen ik voor God, bestond er geen privébezit. Buiten de gemeenschap gesloten huwelijken golden niet. De gemeenschap der Labadisten - genoemd naar hun oprichter, de prediker Jean de Labadie (1610-1674) - leefde op het kasteel Waltha, hen ter beschikking gesteld door de patriciër Cornelis van Aersen van Sommelsdijk. Binnen deze gemeenschap kon Merian zowel het leven van een alleenstaande moeder leiden, als haar studie van de rupsen voortzetten.

Toen de Labadistengemeenschap uit elkaar viel, begonnen Merian en haar dochters in 1691 een nieuw bestaan in Amsterdam. De drie vrouwen leefden van de verkoop van de metamorfosenschilderijen, gekleurde gravures van het rupsenboek, en van verf- en natuurproducten. Merian en haar oudste dochter Johanna Helena schilderden bovendien voor Agneta Block - zij had in de Vijverhof aan de Vecht een botanische tuin met exotische kwekerij.¹² Later illustreerde Merian enkele platen voor Georg Eberhard Rumphius' *D'Amboinsche Rariteitkamer* (1705).

In 1699, toen haar dochters volwassen waren, reisde Merian met Dorothea Maria naar Suriname, Johanna Helena was in 1692 met de Labadist Jacob Hendrik Herolt getrouwd. Merian wilde de prachtige tropische insecten en planten, die ze tot dan toe alleen geprepareerd in de natuurverzamelingen of gekweekt in de botanische tuinen gezien had, in hun natuurlijke omgeving bestuderen. Durf, volharding en doorzettingsvermogen, waren de eigenschappen die Merian in de ogen van bewonderaars met deze reis bewees.¹³ Bij nader inzien was de reis iets minder gevaarlijk dan men gewoonlijk denkt.

Merian en haar dochter waren geenszins de enige vrouwelijke passagiers op de overtocht.¹⁴ Door de uitgebreide Hollandse handel met de koloniën voeren de schepen van de tweede West-Indische Compagnie regelmatig heen en weer, vooral omdat toentertijd in Suriname ongeveer 600 protestanten leefden. De keuze van het reisdoel was niet toevallig, want Merian kende de flora en fauna van Suriname al. Merians schoonzoon Herolt dreef handel met Suriname en tussen 1683 en 1688 had de Labadistengemeenschap er,



Coll. Bibliotheek Universiteit van Amsterdam

onder gouverneur van Sommelsdijck, de grote kolonie 'Providentia' beheerd. Bovendien waren de contacten van de Amsterdamse patriciërs en verzamelaars met de kolonie zeer nauw: ontelbare objecten uit de Surinaamse natuur sierden hun kabinetten.

Merians reis was vooral bijzonder vanwege het wetenschappelijke doel. In tegenstelling tot mannelijke onderzoekers die expeditie naar tropische landen ondernamen, financierde Merian de reis voor het grootste deel zelf. Als vrouw waren haar bewegingsvrijheid en daarmee de mogelijkheden voor onderzoek echter beperkt. Uit haar Surinaamse teksten weten we dat ze de mogelijkheden, die zich voordeden om het land te verkennen, zo veel mogelijk benutte. Ze bezocht plantages en waagde zich onder begeleiding van inlanders en slaven onder andere in het oerwoud. Fouten in haar afbeeldingen van de dieren wijzen er echter op, dat ze de in het wild levende dieren vaak van dode exemplaren, die haar slaven haar brachten, naschilderde. Observaties van metamorfosen, zoals Merian die in Europa deed, kon ze hier alleen in haar tuin in de hoofdstad Paramaribo doen. Gedurende haar tweejarige verblijf kweekte ze planten en fokte ze insecten in haar tuin.

Vernoemde vlinders

Maria Sibylla Merian was lang niet de enige Europese vrouw die de natuur van Suriname bestudeerde. Ongeveer honderd jaar later trad de schilderes Louise van Panhuys, geboren in Frankfurt en toen echtgenote van de gouverneur van Suriname, in haar voetsporen. Toch was Merian de eerste die de flora en fauna van het land bestudeerde, in prenten vastlegde en in teksten beschreef. Merian maakte met haar publicatie van de *Metamorphosis insectorum Surinamensium* (1705) talrijke insecten uit Suriname bekend. De ontwikkelingen van deze insecten waren nog nooit eerder geobserveerd. Dit werk bracht haar de erkenning als entomologe. Vooral tijdens de achttiende eeuw werd het Surinameboek een standaardwerk op het gebied van de insectenleer. Carl Linnaeus maakte bijvoorbeeld enkele classificaties aan de hand van Merians boeken over Suriname en rupsen. Hij noemde zelfs twee vlinders naar haar, de *Phalaena merianello* en de *Papilio sibilla*.

Tot slot: een van de taken van de moderne geschiedschrijving is te proberen de door de jaren heen geconstrueerde legenden rondom personen te corrigeren. Daarmee worden de verdiensten van die personen niet gereduceerd. Wanneer de bronnen en de materiële erfenis, de kennis over de context en de omstandigheden van een tijd gescheiden worden van de mythen, kunnen de persoonlijke verdiensten zelfs duidelijker uitkomen. In het geval van Merian bracht juist analytisch onderzoek van haar werk interessante inzichten aan het licht over een van de weinige nog tastbare vrouwen uit de Barok, die zich in de kunst en in de natuurwetenschappen verdienstelijk maakte. Iemand die Merians werk bijzonder serieus nam is Wolf-Dietrich Beer. Hij publiceerde Merians insectenboek, dat in St. Petersburg wordt bewaard, in een buitengewoon grondige uitgave. Zijn oordeel biedt kunsthistorisch en wetenschapshistorisch onderzoek meer mogelijkheden om zich met Merians werk bezig te houden: "Het levenswerk van Merian is geen pendelbeweging tussen kunst en wetenschap, maar de weg naar een weldra gevonden synthese tussen woord en beeld, waarin het wezenlijke van het leven niet meer zijn vergankelijkheid is, maar zijn ontwikkeling, gezien als een categorie hoger dan het 'worden en vergaan' en uitgedrukt in kunst."¹⁵

Heidrun Ludwig studeerde kunstgeschiedenis, geschiedenis en sociologie aan de Technische Universiteit in Berlijn. In 1993 promoveerde ze op 'Nürnberg natural history painting in the seventeenth and eighteenth centuries'. Zij werkte enkele jaren voor het Hessisches Landesmuseum Darmstadt en houdt zich momenteel onder andere bezig met onderzoek naar natuurhistorische schilderkunst uit de Barok.

Dit artikel is uit het Duits vertaald door drs. Henriëtte H.M. Stevens.

1. Gerard de Lairese, *Groot schilderboek* deel 2, Amsterdam, 1707, pp. 356-360.
2. M.H. Grant, *Rachel Ruysch 1664-1750*, Leigh-on-Sea 1956.
3. Dit boek is nu te zien in kasteel Rosenborg te Kopenhagen.
4. Joachim von Sandrart, *Teutsche Academie der Bau-, Bild- und Mahlery-Künste* Volume I, deel 2, hoofdstuk 23, Neurenberg, 1675, p. 339.
5. Heidrun Ludwig, *Nürnberger naturgeschichtliche Malerei im 17. und 18. Jahrhundert*, Marburg, 1998.
6. Christoph Arnold, *Lobgedicht auf M.S. Merian, Der Raupen sonderbare Verwandlung*, deel 2, Neurenberg/Frankfurt am Main/Leipzig, 1683.
7. G.S. Urf, 'Naturwissenschaftliche Kunstblätter aus dem 17. Jahrhundert', in: *Kosmos* 8(1918), p. 191.
8. Ferdinand Eisinger, 'M.S. Merian', in: *Die Frau* 3(1926), p. 157.
9. Elisabeth Rücker, *M.S. Merian*, Tentoonstellingscatalogus Neurenberg, 1967, p. 16.
10. Victoria Schmidt-Linsenhoff, 'Metamorphosen des Blicks. "Merian" als Diskursfigur des Feminismus', in: *M.S. Merian*, Tentoonstellingscatalogus Frankfurt am Main, 1997, p. 204.
11. Vgl. Renate Feyl, *Der lautlose Aufbruch*, Berlijn, 1981, p. 38.
12. Johanna Helena maakte zelf naam met botanische aquarellen. Zij schilderde onder andere voor Caspar Commelins' publicatie van exotische planten, de *Hortus Medicus Amsteladamensis*. Bron: D.O. Wijnands, *The Botany of the Commelins*, Rotterdam, 1983, p. 20.
13. Vgl. Helmut Deckert, 'Zwischen Kunst in Wissenschaft', in: M.S. Merian, *Das Insektenbuch*, Frankfurt am Main/Leipzig, 1991, p. 134.
14. Natalie Zemon-Davis, *Women on the margins*, Cambridge/Londen, 1995, p. 166-198.
15. Wolf-Dietrich Beer, in: M.S. Merian, *Schmetterlinge, Käfer und andere Insekten* deel 2, Leipzig, 1976, p. 36.

“Frappez, frappez, toujours!”

Mr. N.S.Corry Tendeloo in het naoorlogse strijdperk voor de rechtspositie van vrouwen 1945-1956 (II)

Anneke Linders

In *Historica* van oktober 1997 zette Anneke Linders uiteen hoe Corry Tendeloo zich heeft ingezet om het arbeidsverbod voor huwende en gehuwde ambtenaressen af te schaffen. In deze *Historica* vervolgt Linders haar verhaal; Tendeloo had ook een aandeel in de strijd om voor vrouwen de toegang mogelijk te maken tot ambten, beroepen en opleidingen waar uitsluitend mannen werden toegelaten.

De strijd voor toelating van vrouwen tot ambten, beroepen en opleidingen die uitsluitend openstonden voor mannen, had in de jaren vijftig al een lange voorgeschiedenis. Reeds in 1860 bracht A.M.M. Storm-van der Chijs een discussie op gang over de uitbreiding van het arbeidsterrein van vrouwen en spande zij zich in voor de opening van industriescholen en middelbaar onderwijs voor meisjes.

Mede dankzij de voortschrijdende toegankelijkheid van alle soorten van onderwijs werd de maatschappelijke participatie van vrouwen groter, ook in openbare functies: in 1918 werden de eerste vrouwen lid van de Tweede Kamer en van gemeenteraden, een jaar later van Provinciale Staten, waarna drie jaar later de eerste vrouw toegang kreeg tot de Eerste Kamer. In 1931 werd de eerste vrouwelijke ambtenaar van de burgerlijke stand benoemd, in 1946 de eerste vrouwelijke burgemeester, een jaar later gevolgd door de eerste vrouwelijke rechter.

In de periode na de Tweede Wereldoorlog haalden meisjes en vrouwen een deel van hun achterstand in het onderwijs in. In 1956 volgde 44 procent van de meisjes een middelbare opleiding tegen 45 procent van de jongens. Het aantal kinderen dat na de lagere school geen verdere opleiding meer volgde, werd verwaarloosbaar klein, waarbij echter wel opgemerkt moet worden dat de vervolgopleiding van meisjes nog in 1960 in bijna veertig procent van de gevallen bestond uit de huishoudschool, waar zij niet tot een betaald beroep opgeleid werden.



Corrie Tendeloo
(Foto: Collectie IIAV)

Vrouwenbelangen

In *Vrouwenbelangen*, het orgaan van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap (VVGS), werd in de jaren 1946 en 1947 veel aandacht besteed aan ambten die voor vrouwen ontoegankelijk waren; die aandacht richtte zich daarbij met name op juridische ambten. Corrie Tendeloo, die jarenlang bestuurslid van de VVGS was en een belangrijk aandeel had in de vaste rubriek *Parlementaria*, schreef in het nummer van december 1946: “Voor officier van justitie achtte hij [de minister van Justitie] haar [de vrouw] minder geschikt en hij vroeg zich af, of de aanwezigheid van een vrouw geen afbreuk zou doen aan de behandeling van bijv. ernstige zedendelicten, blijkbaar over het hoofd ziende, dat vrouwelijke advocaten en leden van voogdijraden, daarmee toch ook in aanraking komen. Men zou wensen dat er nu inderdaad velen dezer jonge vrouwen voor griffier en kinderrechtter zouden willen solliciteeren met de noodige ernst en nadruk!” In het februarinummer

van het jaar daarop gaf mevrouw mr. J. Zeelenberg, Tendeloo's collega in de Tweede Kamer, in hetzelfde blad duidelijk blijk van haar onbehagen onder de kop ‘De Vrouw doet haar intrede bij de Rechterlijke Macht’: “Er blijft de onbereidheid de benoeming van een vrouw tot rechter te bevorderen, omdat deze benoeming voor het leven zou moeten zijn en men in Nederland een vrouw, als zij huwt, wil ontslaan uit overheidsdienst. Hebben wij Nederlanders ons niet een weinig beschaamd gevoeld toen het Bureau International

d' Education te Genève vorige maand publiceerde dat slechts 5 landen de gehuwde vrouw verbieden onderwijzeres te blijven en dat Nederland een van de twee landen is, die haar na 1932 dit recht ontnamen. Nederland staat ten deze bij 38 landen ten achter. Deze zelfde mentaliteit werkt nu weer ten aanzien van de toelating van de vrouw tot het rechtersambt." En in het daarop volgende maartnummer 1947 van *Vrouwenbelangen* werd melding gemaakt van een rekwes van de VVGS aan de minister van Justitie, dat eindigde met het dringende verzoek "de benoeming van vrouwen tot leden van de rechterlijke macht, met rechtspraak belast, te willen bevorderen door bekend te willen maken dat voor vrouwelijke juristen de gelegenheid openstaat te solliciteren naar vacatures in de rechterlijke macht." In december 1947 was in het blad te lezen dat op 14 november de eerste vrouwelijke rechter in Rotterdam was geïnstalleerd.

Mejuffrouw X

Vrouwenbelangen reageerde in februari 1948 op een uitlating die Marie Heinen, directrice van het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid, had gedaan op de jaarlijkse vergadering van de Nationale Vrouwenraad over het feit dat de Belastingacademie voor vrouwen niet toegankelijk was. "Hier", aldus *Vrouwenbelangen*, "ligt dus nog een van de laatste barrières, die aan de vrouw de toegang tot alle beroepen versperren." En iets verder: "...een vak dat men ten enen male ongeschikt voor vrouwen achtte. Deze ongeschiktheid is ons inziens nog een vraag: in de oorlog bleken vrouwen plotseling geschikt voor allerlei werk, waartoe men hen tevoren nimmer in staat geacht had."

Dat Corry Tendeloo haar strijdbaarheid waar het de vrouwenrechten betrof, kon combineren met haar gevoel voor humor blijkt uit haar rol in de strijd om de openstelling van de Rijksbelastingacademie voor vrouwen. In 1950 kreeg zij een advertentie van deze opleiding voor het hogere personeel van de Nederlandse belastingdienst onder ogen, waarin studenten werden opgeroepen voor de nieuwe cursus van 1 september 1950. In de advertentie stond dat er voor "mannelijke jongelui, in het bezit van het einddiploma 5-jaar H.B.S. of daarmee gelijkgestelde diploma's" gelegenheid bestond om zich vóór 1 april voor het in september 1950 aanvangende studiejaar als student te laten inschrijven. Tendeloo schreef naar aanleiding van deze advertentie een briefje onder pseudoniem (door haarzelf in het parlement 'mejuffrouw X' genoemd), waarin zij meedeelde dat, hoewel zij niet behoorde tot de "mannelijke jongelui", zij zich toch wilde inschrijven voor het aankomende studiejaar. Op 24 maart 1950 kreeg zij op haar verzoek een negatief antwoord, zonder dat de redenen voor de afwijzing van dit verzoek vermeld werden. Daarom vroeg zij in een nieuwe brief (gedateerd 31 maart 1950) om opheldering en schreef dat in een rechtsstaat zoals Nederland wenst te zijn zelfs aan de grootste misdadiger het recht wordt toegekend om kennis te dragen van de redenen, waarom hij wordt vervolgd en veroordeeld. Op deze brief kreeg zij geen enkel antwoord. Een jaar later, op 29 maart 1951, stelde Tendeloo hierover vragen aan Liefstinck (P.v.d.A.), minister van Financiën.

Eerstejaars studenten Rijks Belastingacademie

Haar belangrijkste vraag was wat de redenen waren, waarom de Rijksbelastingacademie alleen zou openstaan voor mannelijke Nederlanders. Tot haar genoegen constateerde ze dat zij gelezen had dat de minister in principe een voorstander was van de toelating van vrouwelijke kandidaten tot deze academie. Maar de toelating zou volgens Liefstinck op praktische bezwaren stuiten. Ook stelde Tendeloo de vraag of het in het belang was van de reputatie van de Rijksbelastingacademie, wanneer een verzoek om inlichtingen door de hoogleraar-directeur van deze academie met een volmaakt stilzwijgen werd afgedaan. Op deze laatste vraag antwoordde Liefstinck dat ook voor hem het niet beantwoorden van de brief onbevredigend was, maar dat hij ervan overtuigd was dat de hoogleraar-directeur niet had geweten wie met hem correspondeerde. Liefstinck noemde verder twee redenen waarom de Rijksbelastingacademie niet openstond voor vrouwen. Ten eerste achtte hij het financiële risico te groot, omdat de kosten die het Rijk in een vrouwelijke leerling investeerde geen of weinig rendement zouden opleveren door een mogelijk huwelijk: "Men kan moeilijk ten opzichte van vrouwelijke leerlingen een belofte van coelibaat eisen; dat lijkt mij bepaald onoirbaar". Ten tweede was hij van mening dat niet alleen de leerstof, maar ook de maatschappelijke vorming, die werd bijgebracht, meer afgestemd was op mannelijke leerlingen, dan dat zij ook geschikt zou zijn voor vrouwelijke leerlingen.

Aanminnigheid

De humoristische aanpak van Tendeloo zorgde voor nogal wat hilariteit in de Tweede Kamer, terwijl de pers dit onderwerp kennelijk smeugig genoeg vond om er uitgebreid over te schrijven. Tendeloo zelf had voor de rubriek *Parlementaria* in *Vrouwenbelangen* van mei 1951 uit die berichtgeving een selectie gemaakt. Zo schreef Het Parool op 30 maart 1951: "Voor de vrolijke noot zorgde gelukkig mejuffrouw X (PvdA) door melding te maken van haar (experimentele) poging om ingeschreven te worden op de rijksbelastingacademie." De wijze waarop in die jaren gedacht werd over de plaats van vrouwen komt op bijna karikaturale wijze naar voren in de *Maasbode* (RK) van 4 april 1951: "Inderdaad, U zei het terecht, de vrouwen kunnen thans overal studeren. Maar dat is dan toch meestal in vakken, die ook de vrouw sieren, al

kleeft er het nadeel der blauwkousen aan. Wie zou er bezwaren kunnen maken tegen een vrouwelijke kinderarts of tegen een vrouwelijke vrouwenarts? Maar we hebben grotelijks bezwaar tegen een vrouwelijke inspecteur of ontvanger der belastingen. En wel vanwege ons ideaal van de Vrouw. We zijn misschien een beetje ouderwets. Doch we zien in de vrouw nog steeds het ideaal van moederlijkheid, tederheid, aanminnigheid en vrijgevigheid. De ideale vrouw offert zich, zoals elke moeder zich offert. Welnu, wie kan nu, met alle respect overigens voor de heren van de belastingen [...] dergelijke deugden aan hen toeschrijven? Wie heeft er ooit gehoord van een moederlijke ontvanger, van een vrijgevige inspecteur, die b.v. aanminnig zegt, nu ja, die tien mille zullen we dan maar buiten beschouwing laten [...]. Neen, jufvrouw X, U bent tegen U zelf beschermd. En in U zijn alle aardige meisjes en jonge vrouwen beschermd, die het onverhoopt in hun lieve hoofd mochten halen, aan de belastingacademie te gaan studeren. Stel je voor dat je ergens wat vertrouwelijk wordt met een leuk ding en ze ontpopt zich later als een inspectrice der belastingen." Het *Vrije Volk* daarentegen schreef op 31 maart 1951: "Naast het financiële argument noemde de Minister nog een tweede: de wijze van opleiding aan de Belastingacademie is meer op de man dan op de vrouw ingesteld. Erg overtuigend klonk dit alles niet." Tendeloo eindigde haar bloemlezing in *Vrouwenbelangen* met de volgende ontboezeming: "Frappez, frappez, toujours! Ook deze laatste poort zal open moeten!"

Succes

Een klein jaar later, op 12 februari 1952, schreef W.H. Posthumus-van der Goot, die eveneens een belangrijke rol speelde in de vrouwenbeweging, een brief aan de

Vrouwelijke Studentenvereniging in Rotterdam, waarin zij namens Corry Tendeloo vroeg of er "jonge dames" te vinden waren onder de studenten economie, die, net als Tendeloo twee jaar eerder, wilden proberen toegelaten te worden tot de Rijksbelastingacademie. Posthumus-van der Goot schreef onder andere: "Bovendien meent zij [Corry Tendeloo, AL], en ik met haar, dat het zeker van algemeen belang is, ook vrouwelijke belastingambtenaren aan te stellen. Het gezond verstand en de vindingrijkheid van vrouwen hebben al menig onpractisch voorschrift enz. opgeruimd."

Eind 1953 hield Tendeloo in de Tweede Kamer een korte rede over dit onderwerp. Naast Tendeloo hadden in de tussenliggende jaren ook enkele van haar fractiegenoten de kwestie van de Belastingacademie ter sprake gebracht. Mocht de regering en/of de directeur van de belastingacademie gedacht hebben het slepende probleem uit de wereld te helpen door de advertentietekst aan te passen, dan heeft men buiten de waard gerekend. Want met grote vasthoudendheid kwam Tendeloo hier in het debat van 1 december 1953 op terug: "Sindsdien is er iets veranderd. In Februari van dit jaar zijn weer de bekende advertenties in de *Staatscourant* en in enkele grote dagbladen geplaatst. Die hadden echter tot mijn grote verrassing een andere tekst en het woord mannelijke jongelui kwam daarin niet meer voor. Een jonge vrouw, die ik ken en waarvan ik sedertdien gehoord heb, heeft zich hiervoor aangemeld bij de Rijksbelastingacademie. Zij heeft van de hoogleraar-directeur zo'n klein foldertje ontvangen, dat de Regering waarschijnlijk wel bekend is - ik heb het hier vóór mij liggen - en waarop met rood staat aangestreept op blz. 4 welke de toelatingseisen zijn. Met rood staat onderstreept: Alleen ongehuwde mannelijke Nederlanders, die bij de aanvang van het jaar nog geen 21 jaar zijn en die in het bezit zijn van eindexamen diploma gymnasium of vijfjarige h.b.s., kunnen aan het toelatingsonderzoek deelnemen. Ik heb toen gedacht: Het is wel veranderd, maar het blijft toch allemaal hetzelfde."

In dezelfde rede noemt Tendeloo een aantal argumenten, die volgens haar steeds weer gebruikt werden om vrouwen buiten spel te zetten. "Ik wijs erop, dat in Nederland een zeer lange strijd is gestreden over de toelating van vrouwen tot allerlei instellingen van onderwijs en opleiding. Deze strijd is begonnen bij Aletta Jacobs, ongeveer in 1880, dus, laten wij zeggen, een zeventig jaar geleden. Ook toen gold dit argument [zij doelt hier op de mogelijkheid dat vrouwelijke studenten in het huwelijk treden waardoor de studie geen rendement zou afwerpen, AL], maar het was altijd het laatste. Eerst kwam er altijd een ander argument, nl. dat het onvrouwelijk was. Het tweede argument was, dat het ongezond was, en het derde, altijd het laatste, dat het niet rendeerde."

Een dag later, op 2 december, kwam het succes. Staatssecretaris voor Financiën Van den Berge antwoordde op deze rede onder meer dat hij zou bevorderen dat de toelating van vrouwelijke leerlingen tot de Rijksbelastingacademie mogelijk werd. Volgens een Nederlandse krant van 21 januari 1954 betekende dit: "het komt in orde." En onder de kop "Wel bedankt, Corry Tendeloo" feliciteerde deze krant haar met haar overwinning. In het voorjaar van 1954 werd deze opleiding inderdaad voor vrouwen opengesteld. Maar helaas, bij Tendeloo's overlijden meldde het NRC van 18 oktober 1956 dat tot die tijd van vrouwelijke zijde geen belangstelling was getoond voor deze opleiding. Overigens, nog geen tien jaar later, op 30 juni 1966, werd de Rijksbelastingacademie opgeheven.

Anneke Linders schrijft als dissertatie een biografie over Corrie Tendeloo en is penningmeester van het VVG-bestuur.

Belastingacademie

Vrouwenstemmen in een mannendebat

Simone Veld

In de vroegmoderne tijd werd in vele landen in westelijk Europa een literair debat gevoerd waarin de vermeende aard van vrouwen ter discussie werd gesteld. In vele literaire teksten werd het vrouwelijk geslacht uitbundig geprezen ofwel hartstochtelijk veracht. In sommige teksten stonden deelvragen uit het debat centraal, zoals de vraag of vrouwen geschikt waren om te studeren. De discussie begon in het toonaangevende Italië en waaierde uit naar andere landen in westelijk Europa. Er zijn Duitse, Franse, Spaanse, maar ook Nederlandse teksten waarmee vrouwenvereerders, vrouwenverachters en allerlei middenmoters met elkaar strijden om hun gelijk. Hoe ontstond dit debat? Wie namen er deel aan de discussie? Welke Nederlandse vrouwen stortten zich in de strijd en welke posities namen zij in?

Het is niet toevallig dat juist in de vroegmoderne tijd het literaire debat ontstond over de vermeende aard van vrouwen en in het verlengde daarvan over de vrouwelijke capaciteiten en taken. Onder invloed van het humanisme werden in deze periode vastgeroeste ideeën en canonieke teksten ter discussie gesteld. De humanistische belangstelling voor en herwaardering van de klassieke retorica bracht bovendien het inzicht dat zowel vóór als tegen iedere opvatting argumenten aan te voeren waren. Zo kwamen ook de heersende ideeën over vrouwen onder druk te staan. Traditionele vrouwvijandige opvattingen hadden nog steeds veel aanhangers, maar naast het oude deuntje werden nu ook nieuwe geluiden hoorbaar.

Het begon allemaal in Italië, waar Giovanni Boccaccio (1313-1375) de aanzet gaf tot de discussie. Deze Italiaanse auteur schreef rond 1365 een vrouwencatalogus, *De Claris Mulieribus* (in het Nederlands: *Over Beroemde Vrouwen*) waarin de biografieën van 104 beroemde vrouwen een plaats hebben. Het boek bracht het inzicht dat in elk geval sommige vrouwen tot grootse daden in staat waren. Daarmee gaf het een belangrijke impuls tot het debat. Boccaccio ging er echter wel van uit dat deugdzaame vrouwen uitzonderingen op de regel vormden.

De tweede belangrijke tekst in de discussie is *Le Livre de la Cité des Dames* (*Het Boek van de Stad der Vrouwen*) (rond 1405) van Christine de Pisan (1363-1434). De allegorische stad der vrouwen moest een bolwerk vormen tegen de mannelijke aanvallen op het vrouwelijk geslacht. In de 'stad' kregen vele deugdzaame vrouwen uit de geschiedenis een plaats. De Pisan gebruikte onder meer Boccaccio's boek als bron voor deze voorbeelden van beroemde vrouwen. Maar De Pisan wilde aantonen dat het vrouwelijk geslacht als geheel



Anna Maria van Schurman in haar studeervertrek

minstens zo deugdzaam was als het mannelijk. Daarmee ging zij in tegen Boccaccio's idee dat deugdzaame vrouwen uitzonderingen op de regel vormden en was zij de eerste die een werkelijk nieuw geluid liet horen.

Uitwaaiering

Zowel het boek van De Pisan als dat van Boccaccio kregen grote bekendheid in verschillende landen in Europa en werden in verschillende talen vertaald, ook in het Nederlands. Deze werken waren de opmaat tot wat een wijdverbreide discussie over de capaciteiten, eigenschappen en taken van vrouwen zou worden.

Toen de discussie goed op gang kwam, begonnen zich steeds meer lastige vragen op te dringen. Waren vrouwen net zo deugdzaam als mannen? Welk van beide geslachten stond eigenlijk boven het ander? Zou het zo kunnen zijn dat het vrouwelijk geslacht boven het mannelijk te waarderen was? Of waren mannen toch veel beter dan vrouwen? Deze vragen gaven aanleiding tot betogen over vermeende vrouwelijke deugden en ondeugden. Ook andere vragen kwamen op: waren mannen en vrouwen eigenlijk met elkaar te vergelijken, behoorden ze wel tot dezelfde soort? En gesteld dat vrouwen en mannen tot dezelfde soort behoorden, betekende dat dan dat ze ook dezelfde capaciteiten hadden? Konden vrouwen bijvoorbeeld studeren? Mochten vrouwen studeren? Dit brede scala aan vragen leidde tot een indrukwekkende hoeveelheid teksten over vrouwelijke taken, eigenschappen en capaciteiten. Rond bepaalde vragen ontstonden aparte discussies. 'Of vrouwen mensen zijn of niet' en 'of vrouwen geschikt zijn om te studeren' zijn zulke vragen die in vele teksten aan bod komen en waaraan ook enkele traktaten in hun geheel gewijd zijn.

Lof en blaam

Later dan in de meeste andere landen kwam in de zestiende eeuw de discussie ook in de Nederlanden op gang. Eerst werden buitenlandse werken die deel uitmaakten van het debat in het Nederlands vertaald. Daarna verhieven ook vele Nederlandse auteurs hun stem in de discussie. Net als in andere landen waren dat vooral mannen. Er zijn maar een paar Nederlandse vrouwen bekend die zich in het debat mengden. Dat lijkt misschien vreemd, maar het is wel te verklaren.

Allereerst hadden vrouwen meer hindernissen te overwinnen als zij wilden schrijven en werd het voor vrouwen niet gepast geacht om zich te mengen in een publiek debat. Daar komt bij dat het debat onder meer een uitvloeisel was van de retorische traditie van lof en blaam (in de termen van de klassieke retorica 'laus' en 'vituperatio'). De teksten in het debat zijn grofweg te verdelen in lofprijzingen van de vrouw, oftewel vrouwenloven, en aanvallen op de vrouw, zogenaamde vrouwenblamen. In deze vrouwenloven en -blamen pasten de meeste mannelijke auteurs de regels van de klassieke retorica toe. Die regels leerden zij op de Latijnse scholen, waar jongens uit de hogere maatschappelijke kringen hun opleiding kregen. Deze scholen stonden niet open voor vrouwen. Zij leerden de regels van de retorica dan ook meestal niet en konden ze daardoor ook niet toepassen. Dat creëerde een extra drempel voor vrouwen. Bovendien richtten de deelnemers aan de discussie zich in hun teksten vrijwel altijd tot mannelijke opposanten. Weliswaar zijn de voorwoorden bij deze teksten vaak tot een vrouwelijk publiek gericht, maar in de hoofdtekst worden bijna uitsluitend mannen toegesproken. De auteurs veronderstelden blijkbaar wel de aanwezigheid van een vrouwelijk publiek, maar dat werd niet geacht te reageren. Van vrouwen werd verwacht dat zij langs de zijlijn zwijgend zouden toekijken. Het is dus niet zo verwonderlijk dat zo weinig vrouwen de arena betraden om het voor hun sekse op te nemen. Vier Nederlandse vrouwen doorbraken het verwachtingspatroon van de mannelijke auteurs door zich wel expliciet in de discussie te mengen.¹ Anna Maria van Schurman (1607-1678) boog zich over de vraag of vrouwen geschikt zijn om te studeren. Charlotte de Huybert (ca.1622-ca.1650) pleitte onder andere voor vrouwelijke deelname aan het openbaar bestuur. Johanna Hoobius (ca.1614-ca.1642) schreef een

vrouwenlof waarin zij auteurs van vrouwenblamen weerwoord geeft. Zo'n twintig jaar later deed Maria Margaretha van Akerlaecken (1605-ca. 1670) op haar manier hetzelfde.

Bijzondere roeping

Van Anna Maria van Schurman verscheen in 1641 een wetenschappelijk gestructureerd betoog in het Latijn waarin zij de stelling verdedigde dat vrouwen geschikt zijn om te studeren. Van Schurman achtte overigens niet alle vrouwen hiervoor geschikt. Een vrouw moest voldoende verstand, middelen en vrije tijd hebben om zich aan de studie te kunnen en mogen wijden, meende zij. Voor Van Schurman stonden de huiselijke taken van vrouwen voorop. Dat betekende dat vrouwen die dergelijke taken niet konden laten verrichten door personeel wat haar betrof buiten de boot vielen. De studie van een vrouw mocht niet ten koste gaan van "haar algemene en haar bijzondere roeping, te weten het belijden van het geloof en de huishouding".

Van Schurman sprak zich alleen over dit geschilpunt in het debat openlijk uit. Verder hield zij zich afzijdig van de discussie. Ze schreef nooit een vrouwenlof. Waarom niet? Verschillenden van haar kennissen schreven wel een vrouwenlof. De Dordtse arts Johan van Beverwijck bijvoorbeeld, met wie Van Schurman correspondeerde en die een voorwoord schreef bij haar verhandeling. Hij publiceerde een lijvig boekwerk in drie delen, *Van de Uitmementheyt des vrouwelijken geslachts* (eerste druk 1639). En ook de Franse schrijfster Marie Jars de Gournay, die *De l'égalité des hommes et des femmes* (*Over de gelijkheid van mannen en vrouwen*) publiceerde, behoorde tot de kennissenkring van Van Schurman. Van Schurman voelde zich echter niet geroepen zich op die manier in de discussie te mengen. Ze vond het maar niets dat sommige vrouwen een vrouwenlof schreven. Ze schreef: "Als onze sekse goede kwaliteiten heeft die het verdienen verkondigd te worden, dan wil ik die rol heel graag aan u, uitmuntende lofredenaars, toebedelen. Want wij behoren tevreden te zijn met alleen het geweten als toeschouwer."

Over het werk van De Gournay oordeelde ze dan ook niet zo positief. Ze schreef dat ze het "weliswaar wegens de treffende stijl en bekoorlijkheid allerminst [kon] afkeuren", maar het "al met al zou [...] durven noch willen goedkeuren".² Een ander vrouwenlof door een vrouw, *La nobilita, et l'eccellenza delle donne, co' diffetti, et mancamenti, de gli huomini* (*De uitmuntendheid en de voortreffelijkheid van vrouwen, en de fouten en gebreken van mannen*) van de Italiaanse Lucretia Marinella vond zij ronduit beschamend.

Een totaal andere opstelling koos Charlotte de Huybert.³ Zij schreef een lofdicht voor de tweede druk van Van Beverwijcks boek, dat zij opdroeg aan Anna Maria van Schurman. Ze greep de gelegenheid aan om haar ongenoegen te uiten over de mannelijke overheersing en om te pleiten voor deelname van vrouwen aan het openbaar bestuur. Verwijzingen naar de zorg voor huis, man en kinderen komen in haar tekst nergens voor. Daarmee neemt zij een uitzonder-



Titelplaat van Johanna Hoobius: 'Het lof der vrouwen' (1643)

lijk standpunt in. Net als de meeste mannen die deelnamen aan de discussie, achtten ook vrouwelijke deelnemers de huiselijke taken de belangrijkste verantwoordelijkheid van vrouwen.

De Huyberts gedicht verscheen in 1643 in druk. In datzelfde jaar werd *Het lof der vrouwen* van Johanna Hoobius posthuum uitgegeven. Met het titelgedicht, ook het eerste gedicht in de bundel, neemt Hoobius stelling in de discussie. Strijdlustig begint ze haar gedicht met:

Komt hier die zijt gewoon de vrouwen te verachten,
Ik wens op deze vraag uw antwoord te verwachten:
Of gij niet beter weet als uwen mond en spreekt,
Of dat gij met geweld der vrouwen lof verbreekt.

Hoobius liet merken dat ze de retorische regels voor het genre goed kende. Ze voerde vele exempla aan, voorbeelden van vrouwen die hadden uitgeblonken in bepaalde deugden, om te demonstreren dat vrouwen bijzonder deugdzaam waren. Hoobius wees er fijntjes op dat vrouwenhaters, die altijd vele voorbeelden van 'slechte' vrouwen in hun bijdragen aan de discussie opnamen, vergaten dat er ook 'slechte' mannen bestonden. Zij aanvaardde hiermee wel de indeling in goede en slechte vrouwen die door bijna alle mannelijke deelnemers aan het debat gemaakt werd. Maar aan het eind van haar gedicht stelde zij het nut van deze indeling alsnog ter discussie:

Ik meen gij man noch vrouw zult vinden gans volmaakt,
Maar hij is onbedacht [maar hij denkt niet goed na] die een van beide laakt.

Mannen noch vrouwen zijn volmaakt, maar het is onzinnig om een van beide geslachten te verachten. Hiermee is Hoobius opvallend relativerender dan haar mannelijke colle-

ga's. In andere opzichten sloot zij zich wel bij hen aan. Al prijst zij uitbundig de wijsheid en geleerdheid van Johanna Coomans, Anna Roemers en Anna Maria van Schurman, haar lof der vrouwen loopt uiteindelijk uit op een lof op de echtgenote.

De laatste Nederlandse vrouw die zich in de strijd wierp, was Maria Margaretha van Akerlaecken. Deze tekende op onconventionele wijze protest aan tegen de opvattingen van verachters van het vrouwelijk geslacht in *Den lof der vrouwen* (1662). Zij had, zo liet zij merken, genoeg van de citaten van gezaghebbende auteurs die veelvuldig voorkwamen in vrouwenloven. Ze lapte alle genreconventies aan haar laars en kondigde aan al haar argumenten uit haar hoofd op te zullen sommen. Van Akerlaecken vocht zo niet alleen de ideeën van vrouwenhaters aan, maar leverde tegelijk kritiek op mannelijke opvattingen over het schrijverschap. En dat deed ze niet slechts deze ene keer. Verderop in haar gedicht hekelde ze de mannelijke 'Hooverdy' die mannen ertoe bracht vrouwen met dichterlijke aspiraties te bespotten en van 'kloeck' geschreven werk van vrouwelijke auteurs te beweren dat het leek of het door een man gemaakt was. Alsof de kunst alleen mannen toekomt - schampert Van Akerlaecken. Steeds wijst zij in haar gedicht op de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen, waarbij zij zich beroept op het feit dat zowel mannen als vrouwen schepselen van God zijn. Toch is haar houding ambivalent. In haar conclusie schrijft zij:

Hierom moet het Mans geslachte
Doch de Vrouwen hoogh doen achten.
Dat Godt haer uyt hun gebeent
Haer lien heeft de Vrouw verleent.

Met deze woorden sluit zij zich aan bij diegenen die de waarde van vrouwen afmeten aan de waarde die zij voor mannen hebben.

Mannenkoor

Het waren vooral mannen die in de Renaissance debatteerden over vrouwelijke eigenschappen, taken en capaciteiten. Vrouwen werden geacht als zwijgende toehoorders de discussie te volgen. Vier vrouwen doorbraken dit verwachtingspatroon en uitten uiteenlopende visies op mannelijke opvattingen over hun sekse. Op enkele punten leverden ze daarop flinke kritiek, in andere opzichten sloten zij zich erbij aan. In elk geval doorbraken zij de stilte door vrouwenstemmen op te laten klinken in dit mannenkoor.

Simone Veld doet promotie-onderzoek naar de discussie over de aard, capaciteiten en taken van vrouwen in de Nederlandstalige literatuur van de Renaissance. Zij is verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur (OGC) in Utrecht.

DEN LOF DER VROUWEN

Tegen der Vrouwen Lasteraers

Aldus beschreven en op Ryjm ghesfeldt

DOOR

Iuffer. Maria Margarita van Akerlaecken,
Genealogijste.



Tot Lof der Vrouwen staet dees Croon,
Om dat Schrifture seght seer schoon:
Als dat een wijfe Vrouw gewis
Der Mannen hoeft een Croon doch is.

t' ANTWERPEN,
By Marcelis Parijs, inde Cammerstraet in-
den swarten Hondt. 1662.

Met gratie enle Privilegie.

De titelpagina van Maria Margaretha van Akerlaecken:
'Den lof der vrouwen' (1662)

1. Voor gegevens over het leven en werk van deze vrouwen verwijs ik naar de desbetreffende hoofdstukken in *Met en zonder lauwerkrans, Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijs tot Elise van Calcar*. Onder hoofdredactie van Riet Schenkeveld-van der Dussen. Amsterdam, 1997.
2. De gebruikte citaten zijn te vinden op de pagina's 96-97 van Anna Maria van Schuurman: *Verhandeling over de aanleg van vrouwen voor de wetenschap*. Vertaald uit het Latijn door R. ter Haar. Met een inleiding door A.C.M. Roothaan. Groningen, 1996.
3. Zie over haar gedicht in de context van de discussie ook Marijke Spies: 'Charlotte de Huybert en het gelijk: De geleerde en de werkende vrouw in de zeventiende eeuw'. In: *Literatuur* 3 (1986) 6 (nov.-dec.), pp. 339-350.

Midden in de vakbeweging, vooraan in de vrouwenbeweging?

De Vrouwenbond FNV 50 jaar

Marian van der Klein

Op 27 januari 1998 vierde de Vrouwenbond FNV haar vijftigste verjaardag in het Vakbondsmuseum te Amsterdam. Deze 'grand old lady' van de Nederlandse vrouwenbeweging onderhield gedurende haar bestaan vele contacten binnen en buiten de vakbeweging.

Geschiedschrijvers blijven de bond echter zien als een lid in de huishouding van eerst het NVV, later de FNV. Maar zeker vanaf 1970 speelde de bond een belangrijke rol in de Nederlandse vrouwenbeweging. Marian van der Klein onderzocht wat er schuil gaat achter het imago van de gebloemjurkte huisvrouwen.



Om het solidariteitsfonds te spekken wenden er in 1954 lucifers verkocht (Bron: IISG, coll. 'Binding')

De Vrouwenbond is ontstaan als vervolg op de vakantiecampen die het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) in 1946 en 1947 voor arbeidervrouwen organiseerde. Vele deelnemers waren nog nooit van huis geweest. Tijdens de vakantie konden ze op adem komen om daarna naoorlogse problemen als schaarste en geldgebrek weer fris tegemoet te treden. De vrouwen-vakantiecampen voorzagen in een grote behoefte aan saamhorigheid en een aantal vrouwen hield na afloop van de vakanties contact met elkaar. Zo ontstonden er vaste

De Vrouwenbond organiseerde toen vooral echtgenotes van arbeiders die verbonden waren aan het NVV. Als je man geen lid was van het NVV, kon jij geen lid worden van de Vrouwenbond. Het was tot 1969 nog sterker: als je man overleed, werd jij de Vrouwenbond uitgegooid.

Leger des Heils

Tegen 1970 werd alles anders. De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt - steeds meer gehuwde vrouwen gingen betaald werken - droegen daaraan bij. Maar ook een opruiende opmerking van Anneke Goudsmit (D'66) - dat vrouwenverenigingen maar moesten ontploffen omdat zij toch geen toekomst meer hadden - bleek voor de Vrouwenbondsleden een uitnodiging om de positie van vrouwen in vakbeweging en maatschappij te heroverwegen. 'Is de Vrouwenbond er ten dienste van het NVV of is zij er ten dienste van de vrouwen?' Dat was de vraag waarmee de in 1969 geformeerde structuurcommissie het denken over de nieuwe taak en plaats van de bond inzette. De leden van de Vrouwenbond besloten hun organisatie te veranderen. Ze wilden niet langer de hulp in de NVV-huishouding zijn, of zoals het later door Karin Adelmund - voorzitter van 1978 tot 1985 - is genoemd, het Leger des Heils binnen de vakbeweging.

De Vrouwenbond begon met het openstellen van het lidmaatschap voor alle vrouwen. Allengs werd de Vrouwenbond een maatschappijkritische club die de belangen van vrouwen in de gaten hield en bewuster koos voor allianties met organisaties buiten de vakbeweging. De aloude machtspositie van vrouwen binnen het arbeidersgezin was haar niet meer genoeg. Sociaal en politiek hadden vrouwen meer in hun mars. Er ontstond binnen de bond een nieuw en wellicht zelfstandiger seksbewustzijn: meer gedacht vanuit de vrouw als individu dan vanuit haar positie in het gezin. De 'wij, moeders van de gezinnen' werden 'wij, vrouwen'.

vrouwengroepen, het eerst in Doetinchem en Leeuwarden. In 1947 werd de belangstelling voor een eventuele landelijke Vrouwenbond gepeild door het NVV-bestuur. Die was groot. Het NVV keurde een voorlopig reglement goed en op 27 januari 1948 was de Vrouwenbond een feit. De belangen van de vrouwen van de Vrouwenbond waren in de beginjaren de belangen van het arbeidersgezin: hoeveel vruchtjes er in de jam zaten ..., waar en of trouwende kinderen een eigen huis konden krijgen en of er een koopavond moest komen of niet.



Ans Bakker met omstanders op de Discriminatiebeurs in Dronten, 1970.
(Bron: IISG, coll. 'Binding')

Als een van de weinige al langer bestaande vrouwenorganisaties zocht de Vrouwenbond toen aansluiting bij wat later is gaan heten de tweede feministische golf: het nieuwe feminisme van Dolle Mina, Man Vrouw Maatschappij en Wij Vrouwen eisen abortus vrij. Volgens Jannie Tamminga-Keun - zelf dertig jaar actief betrokken bij de Nederlandse Christen Vrouwenbond - sloeg de emancipatiegedachte bij de Vrouwenbond veel meer aan dan bij haar eigen organisatie. Dit blijkt onder andere uit de manier waarop de Vrouwenbond zich inzette voor de campagne *Marie, word wijzer!*, en uit haar verhouding tot de koepel van Nederlandse vrouwenorganisaties: de Nederlandse Vrouwenraad.

Bok op de haverkist

Marie, word wijzer! was een idee van Man Vrouw Maatschappij uit 1969. De campagne had als doel de deelname van meisjes aan onderwijs en vormingswerk te stimuleren zodat zij optimale mogelijkheden kregen. Anno 1967 had zestig procent van de volwassen vrouwen in Nederland alleen maar lager onderwijs genoten: niet zo'n beste uitgangspositie om in de maatschappij mee te draaien. Tijd voor verandering dus! De Vrouwenbond NVV was er als de kippen bij. Jenny Zwanepol, lange tijd secretaris van de bond en degene die vaak briefjes van leden in erbarmelijke spelling ontving: "Het sprak onze leden enorm aan. Het ging om hun kinderen en om henzelf. Zelf hadden ze zo weinig ontwikkelingskansen gehad. Dat kwam eigenlijk steeds terug: 'wij hebben geen opleiding, we kunnen niet praten, we weten nergens van'."¹ De moeder van Marie in het ledenbestand van de Vrouwenbond had last van een minderwaardigheidscomplex en wilde niet dat haar dochters hetzelfde overkwam. Vooral dat arbeidersmeisjes niet werd geleerd verder te kijken dan hun trouwdag, was volgens de bond funest. Hun leven beperkte zich daardoor tot afwassen, stofzuigen, ramen lappen, piepers jassen en bedden opmaken, terwijl andere talenten bleven liggen. *Marie, word wijzer!* werd een ontmoetingsplaats voor lager en hoger opgeleide vrouwen. Dat leidde verbazingwekkend genoeg eigenlijk nooit tot conflicten. Het was een creatief en concreet project. Margreet Kolkman, de eerste motor van Marie, stelt dat iedereen zich ook voor de volle honderd procent achter het idee kon scharen. In een jaarverslag van de Vrouwenbond heette het zelfs een 'heilig geloof'.²

Kolkman kan zich slechts één meningsverschil herinneren. Dat ging over een eventuele *Marie, word wijzer!*-bijlage in de *Telegraaf*. De vakbewegingsjongeren en -vrouwen - ook de ABOP-vrouwen deden mee - konden niet accepteren dat juist die krant Marie zou 'monopoliseren'. De bijlage ging dus niet door en iedereen stapte daar eigenlijk makkelijk overheen.³ De inbreng van de Vrouwenbond in *Marie, word wijzer!* was groot. De toenmalige voorzitter Ans Bakker brainstormde mee over het *Rapport voor later* dat Marie aan meisjes in de zesde klas van de lagere school uitreikte. Het werd een doe-het-zelf-folder met vele mogelijkheden om Marie aan te kle-

den als bijvoorbeeld monteur, bloemiste, opticien of sportleidster. De eerste zendingen van het *Rapport* werden door medewerkers van het NVV-Jongerencontact, het NVV-Vrouwensecretariaat en de Vrouwenbond ingepakt. Zo nu en dan doneerden de Scholingscommissie en afdelingen van de Vrouwenbond - die overigens niet heel ruim bij kas zaten - zelfs geld aan Marie. Kolkman: "De vrouwen binnen de vakbeweging hielden een soort ondergronds vuur gaande. Er was een wij-vrouwen houding en er was een Vrouwenbond. *Marie, word wijzer!* was een aha-erlebnis voor hen: 'Ja verdomd, het mag niet gebeuren dat onze dochters ook de boot ingaan'. Het was ook niet moeilijk of bedreigend om mee te doen: bij Marie ging het om de kinderen, de consequenties waren niet direct zichtbaar."⁴

Veel vrouwenorganisaties - ook de wat traditionelere - hebben zich bij *Marie, word wijzer!* aangesloten. Maar de bond onderscheidde zich door de grote hoeveelheid praktisch werk die ze verrichtte, en de enorme betrokkenheid van haar ahang. Ze zat als een bok op de haverkist. Bij weinig organisaties was Marie zo'n succesnummer. En weinig organisaties hebben zoveel gedaan aan de scholing van hun eigen leden. De Vrouwenbond bouwde vijftig jaar lang aan de bestuurs- en discussievaardigheden van de leden. Vooral daarmee heeft de Vrouwenbond bijgedragen aan het democratiseringsproces in Nederland. De meeste vrouwen uit de arbeidersklasse hadden op vergaderingen en congressen schroom hun mond te roeren. De oefening die zij binnen de bond kregen, heeft zeker drempelverlagend gewerkt. De eerste twee decennia van het bestaan werd de scholing vooral ingezet om de eigen organisatie vorm te geven. Later kwam men meer naar buiten met de resultaten van de discussieprojecten. En vanaf de jaren tachtig zette de bond een actieve politieke lobby op touw.

Frustraties

De Vrouwenbond zag haar aansluiting bij het nieuwe feminisme niet als een kwestie die alleen maar haar eigen organisatie aanging. Zij deed enorm haar best om andere traditionelere vrouwenorganisaties over de streep te trekken. Met die organisaties zat de Vrouwenbond in de Nederlandse Vrouwenraad. En daarmee kom ik op het tweede voorbeeld dat begint in 1974 bij de voorbereidingen op het Jaar van de Vrouw. De nieuwe feministen deden daar niet aan mee. Dolle Mina maakte een affiche met daarop de leuze 'Geen jaar, maar een leven voor de vrouw!' Velen binnen de Vrouwenbond deelden deze scepsis. Trijntje Bergsma, lid van de scholingscommissie van de bond, merkte in een interview in *Binding* - het ledenblad van de bond - ironisch op dat ze het fijn vond dat het Jaar van de Vrouw samenviel met het Monumentenjaar: "dan kunnen er tenminste nog meer dubbelzinnige grapjes worden gemaakt. Als het Jaar van de Vrouw nu gebruikt zou worden waar het voor bedoeld is, de achterstelling van de vrouw opheffen, dan kan ik daar nog vrede mee hebben. Voor ons betekent het Jaar van Vrouw niets bijzonders, wij gaan na 31 december 1975 ook gewoon door."⁵

Dat de Vrouwenbond toch heeft meegewerkt aan de totstandkoming van de grote manifestatie in 1975, de Emancipade, heeft te maken met een baat-het-niet-dan-schaadt-het-niet-mentaliteit. En, vooral, met haar loyaliteit aan de al langer bestaande vrouwenorganisaties die zich wel inzetten om van het jaar een feest te maken. Met de oude vrouwenbeweging deelde de Vrouwenbond geschiedenis en het gevoel dat er samengewerkt moest worden. Maar in de wereld van de traditionele vrouwenorganisaties was de bond in deze periode niet helemaal thuis. De Vrouwenbond ergerde zich aan de logheid en het gebrek aan daadkracht op emancipatoir gebied. De bond had zich zozeer verbonden aan het streven naar algemene maatschappijhervorming dat dat moeilijkheden opleverde bij de gezamenlijke voorbereiding van het Internationaal Jaar van de Vrouw.

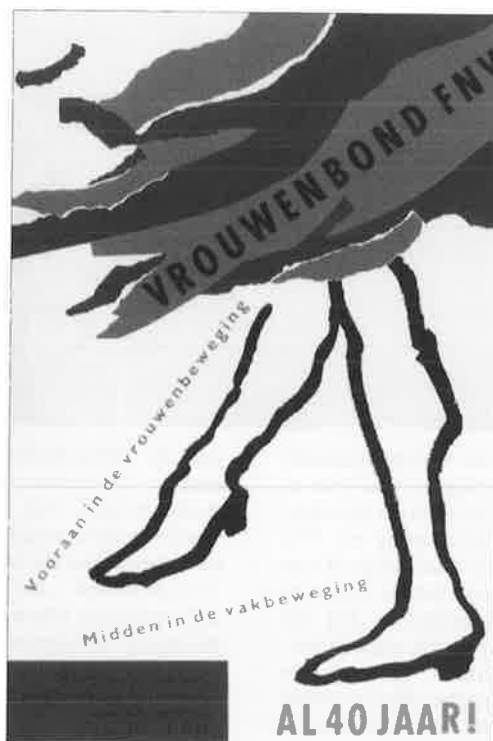
Volgens de Vrouwenbond NVV was: "Alles [...] gebaseerd op de huidige maatschappelijke structuur en verhoudingen. Wij laten echter telkens duidelijk horen, dat marginale veranderingen geen zin hebben."⁶ In praktijk kwam het erop neer dat er 'teveel traditionele vrouwenrollen, zoals bloemschikken' op de Emancipade werden gepresenteerd, zo zegt ex-voorzitter Ans Bakker. Samen met de Rooie Vrouwen schreef de Vrouwenbond toen een eigen nota en besloot ondanks 'alle frustraties' toch aanwezig te zijn op de Emancipade met een stand in de sector Arbeid, samen met NKV- en CNV-vrouwen. De Emancipade werd overigens een flop.

Een ander beeld

Ook na het Jaar van de Vrouw gingen de strubbelingen met de oude vrouwenbeweging gewoon door. Volgens de Vrouwenbond zat de kleurloosheid van de Nederlandse Vrouwenraad haar danig in de weg. Toen Joos Schaap in 1978 de raad binnenkwam namens de Vereniging voor Vrouwenbelangen, vond zij Vrouwenbondsvoorzitter Karin Adelmund dan ook regelmatig bij de interruptiemicrofoon. Schaap: "Wat mij leuke, actieve mensen leken, die zaten rond die microfoon."⁷

Samen met de Rooie Vrouwen en de Vereniging voor Vrouwenbelangen had de Vrouwenbond moeite met de cultuur die binnen de Vrouwenraad heerste. De aangesloten organisaties waren hen te apathisch en het bestuur nam te conservatieve besluiten. Het ging zelfs zover dat de Vrouwenbond eind jaren zeventig haar vertegenwoordiging in de koepel voor zichzelf ter discussie stelde. En dan kun je twee dingen doen, vertelt Schaap: "Of je stapt eruit, of je neemt de macht over." Dat laatste gebeurde. De eerste de beste post die vrijkwam in het bestuur werd door de nieuwlichters overgenomen. Zo kwamen Joos Schaap en Ans Bakker in de top en werd de Vrouwenraad een minder gezapige organisatie. De Vrouwenbond die in de jaren vijftig en zestig blij was dat zij als arbeidersvrouwen, nieuwkomers mee mochten draaien in het al langer bestaande vrouwen circuit van het Nederlands Vrouwencomité, begon in datzelfde circuit eind jaren zeventig steeds meer de toon te zetten.

Maar weinig mensen kennen die geëmancipeerde kant van de vrouwenbond. Ook ik was er niet van op de hoogte, toen ik aan het onderzoek naar de geschiedenis van de Vrouwenbond



Reclame eind jaren '80
(Bron: IISG, coll. VHV, Realia)

FNV begon. Eind jaren tachtig maakte de Vrouwenbond reclame met de leus 'Midden in de vakbeweging, Vooraan in de vrouwenbeweging'. Ik kwam deze leus tegen op een sticker, toen ik nog niet zoveel archief had gezien. Dat de Vrouwenbond FNV midden in de vakbeweging stond wilde ik wel geloven, maar dat vooraan in de vrouwenbeweging kwam mij als zeer onwaarschijnlijk voor. Want net als vele anderen zag ik de Vrouwenbond als een club niet al te vooruitstrevende dames in bloemetjesjurken. Wat die aan het feminisme bijdroegen of bij hadden gedragen was mij destijds een raadsel. Inmiddels weet ik beter. De Vrouwenbond stak geld en energie in de Vrouwenvak scholen. Zij maakte zich kwaad om de 1990-maatregel en was ook weer van de partij in het Comité Vak Verzorging Moet.⁸

De vraag is nu waarom al deze wapenfeiten van de Vrouwenbond zo weinig bekend zijn. Had de Vrouwenbond zo'n slechte prafdeling? Was zij te bescheiden? Het zou natuurlijk kunnen, maar vooralsnog houd ik het op een andere verklaring.

Wat er in de jaren zeventig op radio en televisie verscheen over vrouwen, was vooral het nieuwe feminisme. Dolle Mina, Man Vrouw Maatschappij, Paarse September, Wij Vrouwen eisen, praatgroepen en vrouwencafé's eisten alle aandacht op. Deze verbanden en de media die over hen berichtten hadden weinig op met de vrouwenorganisaties uit de jaren zestig. Volgens het nieuwe feminisme hadden die zichzelf 'ouderwets verloren' in dienstbaarheid aan gezin en man. Ik denk dat deze karikatuur het imago van de Vrouwenbond nu nog parten speelt. Natuurlijk zat er wat in, in de kritiek van de tweede golf. Maar het neemt niet weg dat ook zo'n al langer bestaande organisatie als de Vrouwenbond zichzelf kan ontwikkelen en vernieuwen. Wie dat niet wil zien mist veel.

Marian van der Klein schreef 'Kranig en dwars. De Vrouwenbond NVV/FNV 1948-1998' (Stichting beheer IISG/Vrouwenbond FNV 1998). Zij is redactrice van *LOVER* en werkt bij het IISG aan een proefschrift over vrouwen en sociale verzekeringen in Nederland, 1880-1990.

1. Interview met Jenny Zwanepol op 11 oktober 1996.
2. *Jaarverslag Vrouwenbond NVV 1972/1973* (Amsterdam 1974), p. 41.
3. Telefonisch interview met Margreet Kolkman op 6 mei 1997.
4. Telefonisch interview met Margreet Kolkman op 6 mei 1997.
5. *Binding* (mei/juni 1975), p. 7.
6. *Een schot in de roos. Verslag Vrouwenbond NVV 1974/1975* (Amsterdam 1976), pp. 46-49.
7. Interview met Joos Schaap op 24 april 1997.
8. De 1990-maatregel verplichtte alle vrouwen vanaf 18 jaar om betaald werk te zoeken en te zorgen voor haar economische zelfstandigheid, zonder dat daar een individueel uitkeringsrecht tegenover stond.

1988 - 1998:

Tien jaar vrouwengeschiedenis in het onderwijs

Hillie van de Streek

In maart van dit jaar vierde de Commissie Vrouwengeschiedenis van de Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) haar tienjarig bestaan. *Historica* interviewde twee leden van de commissie: Marianne Zewald (48), docente Geschiedenis aan de Hogeschool van Rotterdam en sinds jaren actief in de commissie, en Mariëtte Matthijsen (28), een jonge geschiedenisdocente in het middelbaar onderwijs (Comenius College te Hilversum) van de generatie die in vrouwengeschiedenis is afgestudeerd. Zij is bijna anderhalf jaar lid van de commissie. Onderwerpen van gesprek waren - uiteraard - verleden, heden en toekomst van de Commissie Vrouwengeschiedenis, maar ook de relatie van de commissie tot de vakwetenschap. Bovendien: waarom moest dat moeilijke woord 'gender' er zo nodig bij?

Weloverwogen en praktisch greep de Commissie Vrouwengeschiedenis van de VGN de publiciteit rondom de feestelijke herdenking van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid uit 1898 aan. Het jongste product van de commissie, een katern met lesmateriaal voor het middelbaar onderwijs over honderd jaar vrouwen- en mannenwerk, 1898-1998, werd onlangs aan Paul Rosenmöller uitgereikt. Een katern dat op eigen initiatief en met zelfstandige fondswerving tot stand werd gebracht. Deze houding typeert de commissie. Tien jaar lang heeft zij zich energiek en zonder ophef ingezet voor de zichtbaarheid van vrouwen- en sinds kort ook gendergeschiedenis in het onderwijs.

De oprichting van een Commissie Vrouwengeschiedenis was in 1988 geen opmerkelijke gebeurtenis. De aandacht voor vrouwen hing alom in de lucht, ook binnen de VGN. De vereniging streefde naar meer vrouwen in bestuursfuncties en zette zich samen met anderen in voor een blijvende integratie van vrouwenaspecten in het geschiedenisonderwijs. Ook een centraal schriftelijk eindexamen vrouwengeschiedenis voor VBO/MAVO en HAVO/VWO en de oprichting van een commissie pasten in deze context.

Marianne Zewald: "De commissie was er gewoon. Er hoefde geen strijd gevoerd te worden. Via het werk van de commissie zijn de plaats en de belangen van vrouwen en meisjes in het onderwijs op vanzelfsprekende en harmonieuze wijze behartigd. En zo hoort het natuurlijk. De commissie kende van begin af aan een tweeledige doelstelling: enerzijds het streven om vrouwen apart aandacht te geven en anderzijds de gerichtheid op integratie van vrouwengeschiedenis in alle onderdelen van het 'gewone' schoolvak geschiedenis."

Hoe is de afgelopen tien jaar geprobeerd deze doelstelling te realiseren?

Marianne: "In het begin lag de nadruk op vrouwen apart, dus op aandacht voor hun rol, plaats en betekenis in de geschie-

denis. Daar was toen ook behoefte aan. Vrouwengeschiedenis was in 1990 en 1991 eindexamenonderwerp. Met *Continuïteit en verandering. Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika in de twintigste eeuw* werd een nieuw thema geïntroduceerd, en slechts weinig docenten beschikten over kennis op dit vlak. De commissie heeft daarom in 1989 in Tilburg een groot nascholingscongres over vrouwengeschiedenis georganiseerd en vervolgens een bundel uitgebracht over vrouwen in de twintigste eeuw.¹ Ook hebben wij artikelen gepubliceerd in *Kleio*, het tijdschrift van de VGN. Het geven van permanente zichtbaarheid aan vrouwen in het reguliere lesprogramma kwam daarna. Hiermee zijn we wel enkele jaren bezig geweest. Voor het grootste deel deden we dat door allerlei beleidsstukken van het ministerie van Onderwijs, als bijvoorbeeld beschrijvingen van eindexamens of leerplannen, van commentaar te voorzien. Het is gebruikelijk dat dergelijke stukken in concept aan de VGN worden gezonden, zodat alle commissies deze kunnen beoordelen. Het werd onze taak deze concepten vanuit het perspectief van vrouwen en emancipatie te bekijken. Langs deze weg kregen vrouwen indirect in de lesstof een plaats. Zo beoordeelden we ook de formulering van kerndoelen en eindtermen.² Bij alle onderwerpen die zowel in de kerndoelen als in de lesstof aan bod kwamen, ging het erom te bekijken wat deze voor vrouwen betekenden. Dat gold zowel voor onderwerpen uit de Gouden Eeuw als uit de Romeinse tijd."



Viering van het tienjarig bestaan van de Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis op 21 maart 1998 te Utrecht. Voorzitter Marianne Zewald overhandigt het eerste exemplaar van het katern *Honderd jaar vrouwen- en mannenwerk, 1898-1998* aan Paul Rosenmöller; fractievoorzitter van GroenLinks in de Tweede Kamer. Rosenmöller ontving het katern vanwege zijn recente initiatief-wetsvoorstellen voor het recht op deeltijdarbeid

"Het is vervolgens de taak van de schrijvers van schoolboeken de kerndoelen in lesmethoden om te zetten. Als het 'gender'-perspectief in de kerndoelen en ook in de eindtermen zit, dan is er dus wel enige garantie dat het ook in de schoolboeken terugkomt. Ter ondersteuning van de auteurs heeft Zonneke Matthée ooit ook een handreiking geschreven. Daarin liet zij zien hoe vrouwen in schoolboeken aandacht kunnen krijgen: niet alleen in de inhoud, maar bijvoorbeeld ook in de afbeeldingen. En met tips om groepen als 'de adel' of 'de boeren' naar sekse te preciseren."

Hanteert de commissie nog steeds dezelfde doelstelling?

Mariëtte Matthijsen: "We hebben nu meer een waakhond-functie. We moeten in de gaten blijven houden dat er aandacht is voor zowel mannen- als voor vrouwengeschiedenis. Wanneer ik de schoolboeken lees, valt me toch telkens weer op hoe traditioneel de schrijvers met vrouwen omgaan. Ze kijken bijvoorbeeld alleen hoe vrouwen in de huishouding bezig waren. Ik vind het ook belangrijk dat schrijvers aangeven wat zij nog meer hebben gedaan. Leerlingen denken al gauw dat de emancipatie voorbij is, dat het allemaal al wel is geregeld. Dan geef je het voorbeeld van een man die bij een groot computerbedrijf werkt en die, als hij kinderen krijgt, daar voltiids moet blijven werken om zijn carrière niet in gevaar te brengen. Een vrouw die bij dit bedrijf werkt en kinderen krijgt, kan wel in deeltijd gaan werken. Zo'n voorbeeld brengt een discussie met de leerlingen op gang, zij realiseren zich dat de gelijkheid tussen mannen en vrouwen op papier wel netjes is geregeld, maar in de praktijk nog niet. Ik vind het belangrijk dat dergelijke aspecten ook in de schoolboeken naar voren komen."

Tot zover jullie expliciete taak. Hebben jullie niet impliciet ook de functie van een pressiegroep?

Marianne: "Het werk van de commissie richt zich inderdaad op meerdere fronten. Boekenschrijvers, examenmakers, docenten en leerlingen, daar hebben we allemaal mee te maken. Maar de term 'pressiegroep' dekt alleen de lading van ons werk voorzover we spreken over het overtuigen en beïnvloeden van het onderwijsveld. Dan moet je allereerst denken aan docenten, bij wie aanvankelijk een enorme weerstand tegen vrouwengeschiedenis bestond." Mariëtte: "Maar ook nu nog heb ik collega's die zich afvragen of aparte aandacht voor vrouwengeschiedenis nodig is. Zij denken dat die aandacht in de schoolboeken voldoende aanwezig is. Toch is dat onjuist. Een voorbeeld: een schoolboek wordt herschreven en moet ingekort. De paragraaf over vrouwen, mannen en kinderen loopt dan het risico als eerste te sneuvelen. En dan zijn we weer terug bij af."

Marianne: "In de tweede plaats komen we bij de leerlingen uit. Dan kijken wij naar aspecten als: wat vinden meisjes leuk in het geschiedenisonderwijs? Hoeveel aandacht krijgen zij in de lessen? Hoe is hun score bij het eindexamen? Na de eindexamens vrouwengeschiedenis in 1990 en 1991 is de score tussen jongens en meisjes blijvend uitgesplitst. Dan blijkt dat meisjes meer affiniteit met sociale thema's hebben dan met staatsrechtelijke of politieke onderwerpen." Mariëtte: "Bij de aandacht voor leerlingen speelt ook de beeldvorming van mannen en vrouwen in de samenleving mee. Door vanuit dit perspectief te werken, emancipeer je leerlingen. Je schotelt ze met de geschiedenis andere beelden voor dan die zij in de maatschappij om zich heen zien."

Eind 1996 is besloten de nieuwe naam 'Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis' te gaan voeren. Hoe verhoudt jullie doelstelling zich tot deze naamsverandering? Wordt de aandacht voor vrouwen nu niet opgeofferd aan hun integratie in de lesstof?

Marianne: "De nieuwe naam betekende geen koerswijziging, deze naam paste beter bij onze werkzaamheden. Gender en vrouwen waren altijd al ons aandachtsveld, nu is de naam daar in feite op aangepast. De naamsverandering ontstond mede door vragen van buitenaf. Was de extra aandacht voor vrouwen nog wel zo nodig? Was er niet al zoveel bereikt, dat de commissie zichzelf kon opheffen? Het was juist vanuit het gender-perspectief dat wij daarop 'nee' zeiden. Vrouwengeschiedenis heeft zich als vak ontwikkeld naar sekse als specifieke invalshoek. Wij zagen het mede tot onze taak een ontwikkeling als deze aan het geschiedenisvak op de scholen door te geven - en dan zou je er dus 'gender'-geschiedenis van kunnen maken. Wij vonden toch ook dat we ons activisme niet los moesten laten. Vrouwen en emancipatie moesten onze aandacht houden. We wilden alert blijven op het facet emancipatie in beleidsstukken, maar ook op ontwikkelingen in bijvoorbeeld de meisjesdidactiek. Daarom hebben we 'vrouwen' laten staan. Naar buiten toe vergt onze naam toch telkens wel de nodige uitleg. Maar 'gender' is een term die ook elders meer ingeburgerd raakt, gelukkig."

Het is de vakwetenschap die het begrip heeft geïntroduceerd...

Mariëtte: "Ja, wij vinden dan ook dat het vrouwenhistorische onderzoek een blijvende vertaalslag naar het onderwijs moet houden. De naamsverandering getuigt daarvan. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis aan de universiteiten is voor ons werk van groot belang. Welk onderzoek wordt er gedaan, en vanuit welk perspectief? Hoe worden de uitkomsten van onderzoek doorgegeven aan andere regionen, zoals het middelbaar onderwijs?"

Marianne: "Het is typerend voor onze commissie dat wij als enig VGN-orgaan altijd een vakwetenschapper in ons midden hebben gehad. We willen op de hoogte blijven van de nieuwste ontwikkelingen en beoordelen wat bruikbaar is voor het onderwijs. De impuls vanuit de vakwetenschap ervaren wij als een stimulans. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis naar gendergeschiedenis is daarvan een voorbeeld. Voor ons was het moeilijk de term 'gender' aan de buitenwacht uit te leggen. Wij hebben de vakwetenschapper gevraagd hoe die overgang in de vakwetenschap is beargumenteerd. Op die manier kregen wij inhoudelijke argumenten aangereikt die wij ook konden gebruiken in ons werk. Naast de vakwetenschap hebben wij ook een relatie met de VVG. We kennen elkaar en weten elkaar te vinden."

Tenslotte, wat zijn jullie wensen voor de nabije toekomst?

Marianne: "De commissie is te klein. We willen er graag wat jongeren bij. Ze moeten dan wel affiniteit met lesgeven hebben. Kan *Historica* hier wat aan doen?" Mariëtte: "Mijn wens: Stuur alle leuke artikelen die vrouwen in de wetenschap schrijven maar op. Wie weet kunnen we het gebruiken voor het middelbaar onderwijs."

*Hillie van de Streek (38) is als historica verbonden aan de Stichting IJsselacademie te Kampen en Dordt College in Sioux Center, Iowa, VS. Zij is redactrice van *Historica*.*

1. M. Grever en C. Wijers (red.), *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969*. VGN, 1988.
2. Kerndoelen zijn de eisen die gesteld worden aan een leerling die de basisvorming aan het einde van het derde leerjaar afsluit; deze eisen bestaan zowel uit kennis als uit vaardigheden. Eindtermen zijn de eisen die gelden voor de bovenbouw van het huidige HAVO/VWO en voor de toekomstige zogenaamde 'tweede fase'.

'Over u en zonder u'

Abortus, kranten en de vrouwenbeweging, 1969-1981

Annemieke Windt

Discussies over abortus lenen zich bij uitstek voor grote aandacht van de media. Zo hoopte de conservatieve Katholieke Politieke Partij tijdens de afgelopen Tweede-Kamerverkiezingen met een anti-abortusstandpunt een kamerzetel te veroveren. Tijdens het hoogtepunt van het Nederlandse abortusdebat tussen 1969 tot 1981 was de aandacht van de kranten bijzonder groot. Annemieke Windt onderzocht de discussies in kranten over het abortusvraagstuk in deze periode, en doet hiervan in *Historica* verslag. Zij beantwoordt de vraag in hoeverre de vrouwenorganisaties werden gehoord.

Kranten dragen in belangrijke mate bij aan de vorming van de publieke opinie. Voor dit artikel heb ik in totaal 412 krantenartikelen onderzocht, waarbij het gaat om berichten, commentaren en ingezonden stukken uit de *Volkskrant*, *NRC Handelsblad* en een enkele bijdrage uit de *Telegraaf*. Ik heb de krantenartikelen in zes categorieën ondergebracht: politieke verslaggeving, ingezonden verhalen en brieven, redactionele commentaren en columns, ervaringsverhalen, medische verhalen en 'anders'. Al snel bleek dat het soms moeilijk is een scheidslijn te trekken, met name tussen redactionele commentaren en columns. Verder zijn in de categorie 'anders' berichten opgenomen die niet duidelijk zijn onder te brengen in een van de andere categorieën, zoals bisschoppelijke brieven, juridische discussies over de status van het ongebooren kind en verslagen van demonstraties van Dolle Mina.

De vrouwenorganisaties, zoals Man Vrouw Maatschappij, Dolle Mina en later Wij Vrouwen Eisen zijn in die discussie een van de vele partijen, naast politici, medici, juristen, bisschoppen en dominees en andere belangenorganisaties, een die op basis van ervaringsdeskundigheid een inbreng heeft en bijdraagt aan de vorming van de



publieke opinie. In dit artikel wil ik een antwoord geven op de vraag in hoeverre die vrouwenorganisaties in Nederland als deskundige in de kranten aan het woord komen. Wie schrijven over abortus? In hoeverre staat de situatie van de ongewenst zwangere vrouw in de aandacht?

Engeltjesmaakster

De eerste verhalen in de kranten over abortus en de problemen met de bestaande wetgeving lezen we aan het begin van de jaren zestig. Daarvoor is wel bekend dat vrouwen een 'engeltjesmaakster' bezoeken om een ongewenste zwangerschap te beëindigen, maar dat gebeurt in het geniep. In de jaren vijftig wordt anticonceptie breder geaccepteerd. De maatschappelijke discussie over abortus begint voorzichtig in 1961. Dan wordt niet alleen de anticonceptiepil geïntroduceerd, maar tevens wordt duidelijk welke schadelijke gevolgen het medicijn softenon voor een foetus kan hebben; baby's komen met ernstige handicaps ter wereld en de vraag die men hierbij stelt, is of je een kind wel geboren mag laten worden als je als ouder weet dat het kind kans heeft op een zeer ernstige handicap. De moord op zo'n baby in België en de reis van een Amerikaanse

vrouw naar Zweden voor een abortus leveren de stof voor de eerste discussies over legalisering van abortus. Daarna verdwijnt het onderwerp tijdelijk uit de schijnwerpers, maar de discussie gaat nog wel door in voornamelijk medische kringen. In 1965 en 1966 publiceert journaliste Johanna Fortuin een aantal artikelen in opiniebladen, waarin zij de maatschappelijke aspecten van abortus beschrijft.¹ In 1967 verschijnen twee proefschriften van medewerkers van het Wilhelmina Gasthuis, waaruit blijkt dat meer vrouwen dan werd gedacht een abortus hadden ondergaan. Op 9 mei 1967 wijdt het VARA-actualiteitenprogramma Achter het Nieuws een uitzending aan beide proefschriften, waarna artsen volle wachtkamers aantreffen met vrouwen die vragen om een abortus.²

De politiek houdt zich dan nog afzijdig van de discussie. De staatssecretaris van Justitie Polak vindt het te vroeg voor een verandering van de wetgeving. Pas in 1969 haalt de politieke discussie over abortus voor het eerst de kranten. Het draait vooral om vragen die gesteld zijn bij de begrotingsbehandeling van justitie en de zorg over de vele abortusreizen naar het buitenland.³ Ingezonden verhalen, redactionele commentaren en verslagen van demonstraties zijn nog nauwelijks te vinden. Die treffen we aan vanaf 1970, als ook de politici zich gaan bezinnen op wijziging van de abortuswetgeving. Abortus is op dat moment volgens de wet alleen toegestaan wanneer de geestelijke en lichamelijke gezondheid van de vrouw ernstig in gevaar komt door de zwangerschap. Begin 1970 wordt de commissie-Kloosterman ingesteld om het vraagstuk te onderzoeken, waarbij het vooral gaat om de volksgezondheid. De Tweede Kamer wil nog geen verandering van de wetgeving, maar wil afwachten welk standpunt het Koninklijk Genootschap ter Bevordering van de Geneeskunst (KNMG) inneemt.⁴ Al snel blijkt dat de politiek ver achterloopt bij de ontwikkelingen in de ziekenhuizen; in verschillende ziekenhuizen zijn vanaf 1967 speciale abortusteams werkzaam, die de ingreep uitvoeren en vanaf 1970 opent de Stichting Medisch Verantwoorde Zwangerschapsonderbreking, Stimezo, de eerste abortusklinieken. In die jaren zijn het voornamelijk de artsen en juristen die abortus op de politieke agenda plaatsen.

Polarisatie

Niet alleen de vrouwenbeweging, maar ook katholieke en streng protestantse tegenstanders van een nieuwe abortuswetgeving gaan zich organiseren. In de kranten zien we dat de verschillende partijen hun messen aan het slijpen zijn voor de strijd die komen gaat. Tegenstanders laken in brieven en interviews de zelfzuchtige houding van vrouwen die de beslissing over de ingreep in eigen hand willen nemen, omdat zij hun leven niet willen veranderen voor een kind.⁵ Er zijn ook juristen die een wetswijziging om andere redenen overbodig vinden. De jurist Querido verklaart in een interview met de *Volkscrant* dat legalisering "onjuist en ongewenst is", omdat dat abortus apart plaatst van andere medische ingrepen, hetgeen zijn ogen onterecht is.⁶ De KVP en de bisschoppen sluiten hun gelederen om legalisering tegen te houden. Op 27 april 1969 citeert het *NRC* een gezamenlijk communiqué van bisschop Gijsen en KVP-voorzitter De Zeeuw, waarin staat dat zij moeten samenwerken om versoepeling van de wetgeving tegen te houden.⁷

Abortus krijgt een steeds grotere politieke en maatschappelijke lading, wat ook blijkt uit de eerste redactionele commentaren die in de *Volkscrant* verschijnen. Het voormalige katholieke dagblad verklaart in 1970 dat abortus als gewetenskwestie geen onderdeel mag worden van politieke spelletjes en dat kamerleden zonder fractiedwang over een voorstel zouden mogen stemmen.⁸ Het zijn overigens voornamelijk mannelijke journalisten die over het abortusdebat schrijven; het is inmiddels een politiek onderwerp geworden, en politieke verslaggeving is nog een typisch mannenbedrijf.

De stellingname voor of tegen blijft in de jaren die volgen de discussie bepalen. In de Tweede Kamer neemt het vraagstuk

geleidelijk meer tijd in beslag. Binnen het kabinet-Biesheuvel (1971-1972) werken de ministers Stuyt van Volksgezondheid en Van Agt van Justitie aan een wetsvoorstel om de abortuskwestie te regelen. Beide ministers zijn afkomstig uit de KVP en huldigen het standpunt dat abortus alleen is toegestaan in een noodsituatie.⁹ Het komt niet tot een behandeling van hun wetsvoorstel, omdat het kabinet voortijdig valt.



Explosieve groei

Het kabinet-Den Uyl (1973-1977) laat na het wetsvoorstel van Stuyt en Van Agt het initiatief over aan de parlementariërs. De PvdA-kamerleden Lamberts en Roethof zijn de eersten die met een wetsvoorstel komen. Zij vinden dat abortus voortaan als een normale medische ingreep moet worden beschouwd en dat zowel de arts als de vrouw niet langer strafbaar mogen worden gesteld. Hun voorstel lokt een reactie uit van de KVP en de ARP die in 1975 een behoudend voorstel indienen, waarbij abortus in het wetboek van strafrecht blijft en alleen is toegestaan wanneer de lichamelijke en geestelijke gezondheid van de vrouw in gevaar is. Het voorstel is opgesteld door Van Schaik van de KVP en mevrouw Van Leeuwen van de ARP. De VVD wil vooral de commerciële praktijken van de verschillende abortusklinieken aanpakken. De liberalen komen in dat jaar met een eigen voorstel, waarin de tijdslimiet tot wanneer een abortus mag worden uitgevoerd, krasser is dan in het voorstel van de PvdA. Dit maakt de kans dat een van de drie partijen een meerderheid haalt voor een van de voorstellen wel erg klein.

Ondertussen staat de opstelling van minister Van Agt ter discussie. Hij ziet zich geplaagd tegenover een explosieve groei van het aantal abortusklinieken en wil daar hard tegen optreden. Met name de Heemsteedse Bloemenhove-kliniek, waar nog in een laat stadium van de zwangerschap abortus wordt gepleegd, is hem een doorn in het oog en hij dreigt de kliniek te laten sluiten. De oprichting van Wij Vrouwen Eisen in 1974 is een gevolg van zijn optreden tegen de kliniek. Dolle Mina en in mindere mate Man Vrouw Maatschappij zijn dan niet langer de enige vrouwenorganisaties die zich met abortus bezighouden. Toch vinden we daar in de kranten relatief weinig van terug. Behalve een enkele demonstratie van Dolle Mina of Wij Vrouwen Eisen is er nauwelijks aandacht voor de eisen van de vrouwenorganisaties, de aandacht gaat uit naar de landelijke politiek. Vrouwen worden zelden als deskundige gehoord. Ervaringsverhalen verschijnen niet in de *Volkscrant* en het *NRC Handelsblad*; die zijn waarschijnlijk eerder te lezen in de vrouwenbladen als *Libelle* en *Magriet*.

Voorjaar 1976

1976 is een jaar waarin de discussie over de legalisering van abortus een hoogtepunt bereikt. Over dat jaar heb ik honderd krantenartikelen onderzocht, waarvan 62 handelen over de gang van zaken in het kabinet-Den Uyl en het parlement. Voor 1976 staat de behandeling van de initiatiefwetsvoorstellen op de agenda. Lamberts en Roethof zoeken toenadering tot de liberalen om een versoepeling van de wetgeving dichterbij te brengen. De spanning neemt toe over de vraag hoe minister Van Agt gaat handelen als de kamer een voorstel aanvaardt dat niet strookt met zijn overtuiging. Hij moet als minister van Justitie de wet bekrachtigen en als hij dat weigert, dreigt een constitutionele crisis. In mei bereiken de sociaal-democraten overeenstemming met de liberalen, waarbij abortus tot een periode van 24 weken is toegestaan als een vrouw daarom vraagt. Dat stuit op veel weerstand van Rooie Vrouwen binnen de PvdA, die vinden dat de partij haar eigen standpunt verraadt. De kranten maken hiervan wel melding.¹⁰ Een gezamenlijk voorstel van PvdA en VVD stuit op nog een bezwaar, namelijk dat bij de kabinetsformatie is afgesproken dat de sociaal-democraten geen toenadering zullen zoeken tot een oppositiepartij om met een gezamenlijk voorstel te komen. De kans is nu groot dat ook Van Agt zich niet aan eerdere afspraken gehouden zal voelen.¹¹ Met spanning kijken de kranten uit naar de behandeling van de wetsvoorstellen in september.

Die voorbereiding wordt echter wreed verstoord door een tweede optreden van Van Agt tegen de Bloemenhove-kliniek. Een Duits echtpaar dient een aanklacht in, omdat de vrouw na een abortus een miskraam krijgt. Van Agt meent dat de kliniek op last van justitie gesloten moet worden. Een storm van protest breekt los en vrouwen bezetten de kliniek. Van Agt wil de zaak niet voorleggen aan de rechter en legt moties uit de Tweede Kamer naast zich neer. De KVP kondigt ondertussen aan dat zij bereid is om een kabinetscrisis te forceren over de kwestie.¹² Uiteindelijk haalt Van Agt bakzeil en hij bezint zich daarna openlijk op zijn aanblijven, waarmee hij zich de spot van de *Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* op de hals haalt:

"Aan de lijst van staatsrechtelijke curiosa die het kabinet-Den Uyl tot nu toe heeft geboden is gisteren een nieuw artikel toegevoegd. De minister van Justitie, Van Agt, heeft zich schriftelijk tot de Tweede Kamer gewend en verklaard dat hij nog niet zeker weet of hij 'mag aanblijven' als bewindsman."¹³

Van Agt laat de onzekerheid ruim een maand voortduren, maar verklaart uiteindelijk dat hij aanblijft om sluiting van Bloemenhove mogelijk te maken. Daarmee laat hij twijfel bestaan over zijn optreden tijdens de parlementaire debatten. In september worden de twee voorstellen behandeld in de Tweede Kamer, waarbij duidelijk wordt dat het VVD-PvdA-voorstel op de meeste steun uit de Kamer kan rekenen. Daarop besluiten Van Schaik en Van Leeuwen om hun voorstel terug te trekken in de hoop het later, mocht het progressieve voorstel onvoldoende steun krijgen, het nogmaals in te dienen. Na enkele aanpassingen neemt een ruime meerderheid van de Kamer het voorstel aan, waarmee de weg open ligt voor behandeling in de Eerste Kamer. De VVD-fractie in de Senaat gooit roet in het eten door tegen te stemmen. De VVD wordt ervan verdacht te hebben gehandeld uit electorale overwegingen. De oppositiepartij wil immers niet de kans lopen na de verkiezingen buiten een kabinet met de confessionelen te blijven.

Gemarchandeer

Na de parlementsverkiezingen van 1977 blijft legalisering van abortus hoog op de politieke agenda staan. Er wordt aan een nieuw voorstel gewerkt en bij de kabinetsformatie is abortus breekpunt in de onderhandelingen over een tweede kabinet onder Den Uyl. Het CDA-VVD-kabinet-Van Agt (1977-1981) dat er uiteindelijk komt, belooft uiterlijk in januari 1979 met een nieuw voorstel te komen. De ministers De Ruiter van het CDA en Ginjaar van de VVD komen met een

plan dat de bestaande praktijk legaliseert, maar wel vijf dagen verplichte bedenktijd voor de vrouw invoert. Hoewel het wetsvoorstel veel weerstand oproept van Stimezo, Wij Vrouwen Eisen én anti-abortusorganisaties, wordt het eind 1980 aangenomen door de Tweede Kamer. Opnieuw staat dan in de kranten het eigenlijke politieke debat centraal. Daaruit komt het beeld naar voren van eindeloos gemarchandeer met de belangen van vrouwen, waarbij het verkrijgen van de meerderheid centraal staat. Uiteindelijk wordt het voorstel met een meerderheid van slechts één stem aangenomen, wat zich later herhaalt in de Eerste Kamer.

Aan de grote aandacht in de kranten voor abortus komt daarmee een einde, hoewel tegenstanders van de abortuswetgeving regelmatig van zich laten horen. De vrouwenbeweging komt nadien nauwelijks aan het woord over het vraagstuk, zoals dat eerder al het geval is geweest. Dat doet vermoeden dat de kranten de verschillende vrouwenorganisaties niet zozeer als een politieke factor van belang beschouwen, maar wel als erg belangrijk voor de bewustwording van vrouwen. Daarbij lijkt het erop dat de eis voor legalisering van abortus niet exclusief toebehoort aan de vrouwenbeweging, maar impliciet deel uitmaakt van het gedachtegoed van de doelgroep van de kranten. Factor van belang is de afgebrokkelde verzuiling in de jaren zestig, waarna de kranten zich meer richten op het liberaal en progressief denkende deel van de Nederlandse bevolking, de voorhoede van het abortusdebat. In de jaren zestig zijn het de leden van de medische en juridische stand geweest die abortus voor het eerst op de politieke agenda plaatsen. Later neemt de vrouwenbeweging de taak op zich om het standpunt van ongewenst zwangere vrouwen onder de aandacht te brengen. De rol van deskundigen in het abortusdebat is daarbij vooral weggelegd voor juristen en medici en iets later ook politici.

Annemieke Windt studeerde geschiedenis en Algemene Letteren aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Tijdens haar studie heeft ze zich toegelegd op de geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland en Groot-Brittannië in de twintigste eeuw.

1. A. Ribberink, 'Het onbehagen verklaard. Oorzaken van de Tweede Feministische Golf', in M. Grever, C. Wijers, *De positie van vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika*. IJsselstein: Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland, 1988, p. 73.
2. E. Ketting, *Van misdrijf tot hulpverlening. Een analyse van de maatschappelijke betekenis van de abortus provocatus in Nederland*. Alphen aan de Rijn: Samson Uitgeverij, 1978, p. 71.
3. 'Resultaat enquête: Velen voor abortus naar het buitenland', in: *de Volkskrant*, 16-08-1969.
4. J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 1986, pp. 159-160.
5. 'De dokters en de vrouw', in: *NRC Handelsblad*, 25-3-1970.
6. 'Legaliseren abortus onjuist en ongewenst', in: *de Volkskrant*, 22-04-1970.
7. 'Abortus: Gijsen en KVP vinden elkaar', in: *NRC Handelsblad*, 27-04-1970.
8. 'Ten geleide', in: *de Volkskrant*, 24-06-1970.
9. 'Ten geleide', in: *de Volkskrant*, 24-06-1970.
10. 'Van Thijn weerlegt kritiek vrouwen', in: *de Volkskrant*, 26-03-1976.
11. 'Abortus-compromis vast op procedure', in: *de Volkskrant*, 09-04-1976.
12. 'KVP bereid tot kabinetscrisis om abortuszaak', in: *NRC Handelsblad*, 31-05-1976.
13. 'Uitglijders', in: *NRC Handelsblad*, 23-06-1976.

Dolle Mina: de identiteit van een rebelse meid

Femke van den Berg

Over Dolle Mina (1969-1980) is reeds het nodige gezegd en geschreven. Bij vrijwel iedereen roept de actiegroep wel associaties op. Vaak denkt men aan rebelse vrouwen met ontblote buiken, die ludieke leuzen scandeerden. In hoeverre stemt dat overgeleverde beeld eigenlijk overeen met de manier waarop Dolle Mina zichzelf zag? Femke van den Berg laat zien dat de identiteit van Dolle Mina op diverse punten verschilt van het bestaande beeld.

“(…) toen kwamen hier een paar vrouwen van de SWAPO - dat was de Namibische verzetsbeweging- die meededen aan de gewapende strijd. Zij vertelden dat ze uit praktisch oogpunt vooral bh's nodig hadden. Want als ze moesten schieten dan moesten ze alles bij elkaar houden. Plotseling stond er bij mij voor de deur op het Derde Wereld Centrum een grote doos, waarin iedereen haar oude bh'tjes mikte. We hebben toen die grote doos met BH's naar Namibië gestuurd. Dat was een ontzettend leuke bijdrage, waarin dus die solidariteit met de derde wereld en de bevrijding van iets knellends symbolisch heel mooi samengingen. Op een heel ludieke manier.”¹ Aldus Gerrit Huizer, een Mina van het eerste uur. Vlak na de oprichting van Dolle Mina in Amsterdam werd hij al door vriendinnen meegenomen naar acties van van de nieuwe groep. Huizer herinnert zich: “(…) daar werd dan wat gemanifesteerd en gedaan. Het was **ontzettend gezellig** en leuk en ik was het er **ook** allemaal **roerend mee eens**”². Vanaf dat moment beschouwde Gerrit Huizer zichzelf als een Dolle Mina. Een mannelijke Mina.

Huizer was beslist niet de enige. Dat er mannen bij Dolle Mina betrokken waren, is echter in de vergetelheid geraakt. Dolle Mina is waarschijnlijk voor sommigen bijna synoniem geworden met 'tweede-golffeministe': een vurige, radicale tuinbroek zonder bh, die eigenlijk overal tegen was. Beter ingelichte mensen associëren Mina vaak met een opstandige vrouw die haar middenrif ontblootte en er 'baas in eigen buik' op kalkte.³ Een afbeelding van deze abortusactie prijkt dan ook stevast in de schoolboeken. In die boeken worden slechts vrouwelijke Mina's afgebeeld. Mannen zijn geheel uit het vizier, en daarmee uit het nationale geheugen, verdwenen. Hoe komt dat?

Jonge, mooie vrouwen?

Voor een belangrijk deel komt dat door de media.⁴ Dankzij de ludieke acties en publiciteitscampagnes die de Amsterdamse oprichtersgroep van Dolle Mina in het begin zelf lanceerden, interesseerde de media zich bovenmatig voor de actiegroep. Vooral de mooie en goedgebekte Mina's vielen bijzonder in

de smaak bij journalisten. Zij sierden de pagina's in kranten en tijdschriften. Hierdoor ontstond landelijk het beeld dat alle Mina's jong, mooi en vrouw waren en dat zij allemaal in Amsterdam woonden. Zo leeft Mina dan ook voort in het nationale geheugen.

Maar hoe zag Dolle Mina zichzelf? Klopt het overgeleverde beeld met het idee dat Dolle Mina destijds van haar eigen identiteit koesterde? Mijn onderzoek toont aan dat de werkelijkheid achter de overgeleverde, aantrekkelijke, façade gecompliceerder was. Het laat zien dat er binnen Dolle Mina ook flink geworsteld is met de vraag: wie zijn wij nou eigenlijk? Wat willen wij uitdragen en welke doelen willen wij realiseren? Door toe te spitsen op deze vragen en door behalve Amsterdam ook Nijmegen, Den Bosch en Dordrecht⁵ in mijn analyse te betrekken, stel ik het bestaande beeld van Dolle Mina bij.

Identiteitscrises

Verscheidene malen in haar bestaan heeft Dolle Mina zich moeten beraden op haar grondslagen. Zij was rebels en ludiek, maar wat nog meer? Welk gezicht moest Mina tonen? Daarover werd, met name in Amsterdam, druk onderhandeld. Drie nijpende kwesties staken daar telkens weer de kop op. De eerste betrof het getouwtrek tussen socialisme en feminisme binnen de actiegroep. Was Dolle Mina in de eerste plaats vooral een feministische of bovenal een socialistische club? Daarmee samen hing de vrij snel opgeworpen vraag wat de rol van mannen in de actiegroep moest zijn. Als Dolle Mina vooral feministisch was, dan was het voor sommige vrouwen logisch dat mannen de groep zouden verlaten. Was Dolle Mina echter op de eerste plaats een marxistische actiegroep, dan zouden vrouwen en mannen samen moeten strijden voor een socialistische samenleving. Ten slotte braken de Amsterdammers zich het hoofd over de vraag hoe hun verhouding tot de afdelingen in de rest van Nederland moest zijn. De 'strijd om de juiste identiteit' was dus zomaar nog niet gestreden en ging gepaard met de nodige (interne en externe) communicatieproblemen!

Dolle Mina versus Fred Oster

De marxistische neigingen van Dolle Mina kwamen vooral tot uitdrukking in initiatieven als het schrijven van richtlijnen 'vergadertechniek', het oprichten van scholingscommissies en het samenstellen van een scholingsmap. Zo zou men zich de juiste linkse leer eigen kunnen maken. Ook de pogingen om 'zwijgplicht' op te leggen aan Mina's die een afwijkende mening eropna hielden, wijzen in die richting. De landelijke coördinatievergadering probeerde bijvoorbeeld te voorkomen dat Mina's zonder vooraf te overleggen publiekelijk hun mening spuiden. Dit ondervond Katie Molenkamp, een Mina die in een AVRO-programma van Fred Oster over geluk uitlatingen deed over Dolle Mina, die volgens de mede-Mina's niet door de beugel konden. Zij werd uitdrukkelijk gesommeerd voortaan vooraf overleg te plegen. Ook Fred Oster kreeg een reprimande: 'Het is ons inziens uiterst onfatsoenlijk om een meisje, dat geen contact gezocht heeft met haar achterban, als spreektrumpet te gebruiken'⁶. Het lijkt bijna of hier een poging werd gedaan de gelederen te sluiten: alleen de officieel aangehangen ideologie mocht nog in het openbaar verkondigd worden. Het lijkt alsof Dolle Mina in 1972/73 op de rand van een rigide socialistische wereldopvatting balanceerde.

Doel van deze socialistische visie was de bevrijding van het 'arbeidershuisvrouwenproletariaat', dat zuchtte onder het kapitalistisch en mannelijk juk. De potentiële bevrijders waren echter, voor zover mij bekend, afkomstig uit de (nieuwe) middenklasse en hadden bijna allemaal een hogere opleiding genoten. Zij waren dus geenszins representatief voor hun doelgroep. Alleen buiten Amsterdam participeerden meer 'gewone' (werkende- of huis)vrouwen in Dolle Mina. Zo waren bij de oprichting van de Dordtse afdeling arbeidersvrouwen betrokken.

In een latere fase sloeg de balans binnen Dolle Mina door van het socialisme naar het feminisme. Vanaf dat moment drong ook de vraag 'mannen, ja of nee?' steeds meer op de voorgrond.



Utrecht 14 maart 1970: Dolle Mina lanceert op een vergadering van vrouwenartsen de bekende leus
(Foto: Eva Besnyö)

Praatgroepen

Mannen hebben zonder meer een grote rol gespeeld binnen Dolle Mina. Vooral op theoretisch en beleidsmatig gebied waren zij in Amsterdam in de eerste jaren erg belangrijk. Omdat mannen echter numeriek in de minderheid waren en óf achter de schermen (Amsterdam) opereerden óf hand-en-spandiensten verrichtten (Den Bosch), zijn zij uit de collectieve herinnering weggevaagd. Voorts bevorderde de opkomst van de radicaal-feministische praatgroepen de 'uitstoot' van mannen uit Dolle Mina en uit het nationale geheugen. De 'socialisten' binnen de actiegroep hadden weinig boodschap aan de praatgroepen. Zij stelden immers de strijd boven het persoonlijk levensverhaal. In theorie kregen ze gelijk: de formele ideologie bleef dat Dolle Mina streefde naar een socialistische maatschappij met gelijke kansen voor mannen en vrouwen. De informele opvatting werd echter dat mannen sta-in-de-wegs waren bij de feministische groepering die Dolle Mina steeds meer werd. De meeste mannelijke Mina's kozen dan ook wijselijk eieren voor hun geld en verlieten de actiegroep.

Behalve de opkomst van de praatgroepen, was ook de invloed van de Mina's buiten Amsterdam een belangrijke oorzaak voor de verschuiving van socialisme naar feminisme en het daarmee samenhangende vertrek van mannen uit de groep. Deze regionale Mina's verenigden zich namelijk eerder op basis van feministische dan socialistische onderwerpen⁷ en maakten zo het feministisch 'gewicht' in de identiteitsschaal van Dolle Mina groter. Mettertijd maakte Dolle Mina dus een ontwikkeling door van een meer socialistische, pro-man-groep, naar een meer feministische, anti-man-club, al verschilde de mate waarin het socialisme en het feminisme werden beleiden per tijdstip en plaats.

Landelijk karakter

Volgens de overgeleverde traditie waren alle Mina's jong, maar de Mina's in Den Bosch, Nijmegen en Dordrecht hadden waarschijnlijk gemiddeld een hogere leeftijd dan hun Amsterdamse collega's. De Mina's uit laatstgenoemde plaatsen waren trouwens nauwelijks minder actief dan de Amsterdamse, maar door de buitensporige aandacht van de media voor de Amsterdamse oprichtersgroep lijkt het soms of Dolle Mina in de rest van het land weinig voorstelde. Het tegendeel is het geval: Dolle Mina werd eerder gekenmerkt door haar echt landelijke karakter. Veel Mina's in Amsterdam kwamen oorspronkelijk helemaal niet uit de hoofdstad; ze studeerden er alleen maar. Anderzijds kwam een aantal Bossche en Nijmeegse Mina's niet uit Brabant en Gelderland. Veel Mina's waren recentelijk verhuisd en wellicht was de behoefte aan nieuwe sociale contacten ook wel een reden om zich aan te sluiten bij Dolle Mina. Daarnaast werden de landelijke coördinatievergaderingen en congressen van Dolle Mina nooit in Amsterdam gehouden; een andere indicatie van het landelijk gezicht van de groep. Tot slot speelden de 'Amsterdamse' problemen in de regionale afdelingen nauwelijks. Over de juiste socialistische leer wonden de meeste afdelingen zich niet op. In Den Bosch, Dordrecht en in de eerste Nijmeegse groep⁸ verenigden de Mina's zich vooral op basis van feministische kwesties. De positie van de mannelijke Mina's werd in den lande meestal niet geproblematiseerd. Ook de relatie met Amsterdam was nauwelijks onderwerp van discussie.

Het debat over deze drie voor Amsterdam zo belangrijke zaken, speelde dus in de andere afdelingen een ondergeschikte (of helemaal geen) rol. Deze kwesties zijn derhalve uiteindelijk niet zó belangrijk geweest in de vorming van een landelijke identiteit.

Gekeurd

Ten slotte moet nog wat gezegd worden over de communicatieproblemen waarmee Dolle Mina zich geconfronteerd zag.

Zowel de in- als de externe communicatie verliep bepaald niet vlekkeloos. Omdat Dolle Mina soms nauwelijks wist wie zij was, kon zij zich naar buiten toe natuurlijk ook niet eenduidig presenteren. De relatie met de media werd mede daarvoor al gauw problematisch: enerzijds dacht Dolle Mina het allemaal in de hand te hebben, anderzijds verloor ze binnen de kortste keren de controle over de beeld (en mythe!-)vorming die er over haar ontstond.

Maar ook de communicatie met de beoogde achterban liep niet bepaald op rolletjes. Dolle Mina (in Amsterdam) had behoorlijke last van 'zendingsdrang'. Zij wilde de arbeidervrouwen gaan bevrijden, zonder dat de vraag rees of die eigenlijk wel op bevrijding zaten te wachten. Alle goede bedoelingen ten spijt, keek Dolle Mina -achteraf gezien- in feite neer op haar doelgroep. Zo verachtte zij de tijdschriften die deze vrouwen lazten (*Libelle* en *Margriet*)⁹, en keurde zij potentiële nieuwe Mina's of ze wel 'ver' genoeg waren om lid te worden¹⁰. Alleen Dolle Mina

kende de juiste weg naar een betere maatschappij en initiatieven die door andere naar emancipatie strevende groepen genomen werden, wees zij arrogant van de hand. Deze houding van Dolle Mina lijkt nu te getuigen van zowel een enorme arrogantie als van een bijna vertederende naïviteit. Want wie gelooft er anno 1998 nog in een wereld die op rebelse doch ludieke wijze binnen de kortste keren is om te toveren tot een soort feministisch-socialistisch paradijs?

Rebels maar gecompliceerd

Dolle Mina geloofde wél dat zo'n ommezwaai mogelijk was. Wat echter precies haar eigen rol in die verandering moest zijn, daar was zij niet over uit. Zij wist immers nog niet precies wie zij was. Maar hoewel Mina zich niet op elke plaats in exact dezelfde gedaante vertoonde, was er wel sprake van een zekere continuïteit in haar opvattingen en gedrag. Altijd was zij feministisch; zowel in woord als in daad. Het marxisme beleet zij soms slechts met de mond, soms ook in de praktijk. En immer onderhield zij contact met haar zusjes en broertjes op andere plaatsen in het land: vaak was die relatie innig, af en toe was er sprake van irritatie, maar komt dat niet in de beste families voor? Kortom: de werkelijkheid achter de leuke Dolle Mina-verpakking is minder makkelijk te interpreteren dan dat zij op het eerste gezicht lijkt. Want een rebelse type was Mina zonder meer, maar zeker ook was zij een gecompliceerde meid.

Femke van den Berg studeerde af in gender- en vrouwengeschiedenis op een scriptie over de collectieve identiteit van Dolle Mina.

Dolle Mina demonstreert bij kort geding, aangespannen door de N.V.S.H. tegen de staat, in verband met de sluiting van een abortuskliniek in Amsterdam

1. Interview met Gerrit Huizer, voormalig Dolle Mina. Nijmegen, 1 juli 1997.
2. Idem.
3. Een gedetailleerde (niet-representatieve) rondvraag in mijn eigen omgeving leverde bovengeschetste indrukken op.
4. De media creëerde de publieke identiteit van Dolle Mina. Voor een diepgravender uiteenzetting van deze notie, verwijs ik graag naar Liesbet van Zoonen, *'Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?' De vrouwenbeweging en de media*. Amsterdam, 1991.
5. Den Bosch werd reeds onderzocht door: Brigitte Buis, Dorien Greshof en Nelleke de Jong, 'Dolle Mina, 1970-1972', in: Tjitske Akkerman en Siep Stuurman (red.), *De zondige riviera van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1975*. Amsterdam 1985, pp. 150-187. Aandacht voor Dolle Mina Dordrecht is te vinden in Annemarie Klijnsmit, *De geschiedenis van de Dordtse vrouwenbeweging, 1969-1991*. Oegstgeest, 1997.
6. IIAV, DM-6, brief van Henny de Swaan aan Fred Oster, 24 mei 1972.
7. Een uitzondering is de tweede Nijmeegse groep. Daarin speelde het socialisme ook een zeer grote rol. Het socialisme trad waarschijnlijk meer op de voorgrond bij academisch geschoolde Mina's (Nijmegen, Amsterdam) dan bij Mina's die de universiteit niet bezochten.
8. In Nijmegen hebben twee Dolle Minagroepen bestaan. De eerste werd in 1970 opgericht en was vooral feministisch van aard. Zo'n 150 personen waren betrokken bij deze groep, die echter snel weer ter ziele ging. In 1972 deed een nieuwe groep van zich horen. Deze had een meer academisch-socialistisch karakter en heeft zeker tot 1980 bestaan.
9. IIAV, DM-1, convocaties en notulen, 1970.
10. IIAV, DM-55, gesprek tussen José IJlstra en Herna Latooy.

Beroep: Huisvrouw

Marijke Huisman

Zelden krijgt een tentoonstelling zoveel pers. Kranten, opinieweekbladen, damesbladen en zelfs NOVA hebben aandacht besteed aan de tentoonstelling die sinds 8 maart in het Amsterdams Historisch Museum is te zien, *Beroep: Huisvrouw. 100 jaar huisvrouwleven in de grote stad*. Deze tentoonstelling is gemaakt in het kader van de herdenkingsactiviteiten rondom de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid uit 1898. Maar andere tentoonstellingen in dat kader, zoals *Zij de politie* of de IIAV-tentoonstelling *De glorie van het ongeziene*, trekken beduidend minder publiciteit.

Wat is er nu zo bijzonder aan juist deze tentoonstelling? Allereerst moet worden gezegd dat de makers erin zijn geslaagd een heel levendige tentoonstelling samen te stellen. Aan de hand van foto's, huishoudelijke apparatuur, complete keuken- en woninginrichtingen, affiches, video's en radioprogramma's wordt in het Amsterdams Historisch Museum een mooi beeld geschetst van de ontwikkelingen in het huishouden en de status van het beroep huisvrouw gedurende de afgelopen honderd jaar.

De tentoonstelling begint met het 'Huishouden in een standenmaatschappij'. Een levensgrote foto toont twee dienstboden voor het -getraliede- raam van het souterrain in een Amsterdams herenhuis. Een treffend beeld van het verschil tussen de 'hogere' mevrouw, en het lagere keukenpersoneel.

Voor de periode 1920-1940 ligt de nadruk op de technische vernieuwingen in het huishouden. De exploitanten van gas en electriciteit richtten zich in hun propaganda expliciet op huisvrouwen. Zij werden gezien als de sleutel tot een bijzonder grote afzetmarkt: alle Nederlandse huishoudens. De nieuwe apparatuur, zoals elektrische strijkijzers en stofzuigers, leidde langzamerhand tot een tijdsbesparing in het huishouden. Tijd die kon worden gebruikt voor het 'gezellig maken' van het huis. In een nagebouwde woonkamer uit de jaren vijftig is te zien hoe een gezin hier gezellig bij elkaar kon zitten. Een radio en een tv bieden ontspanning, evenals de damestijdschriften op tafel. De naaidoos en de breimachine zorgen er voor dat de moeder/huisvrouw haar tijd niet in ledigheid verslijt.

Aan het begin van de jaren zeventig kwamen er scheurtjes in het beeld van de gelukkige huisvrouw. Affiches van diverse groeperingen laten zien hoe vrouwen zich losmaakten uit hun beperkende bestaan als huisvrouw. Uit de foto's en bijbehorende interviews aan het einde van de tentoonstelling blijken veel mannen en vrouwen hun huishouden dan ook te combineren met een (deeltijd)baan. Apparaten als de wasmachine worden voor die combinatie als onmisbaar ervaren. Maar ook de werkster of een (inwonende) oppas blijken de combinatie van arbeid en zorg in de Nederlandse huishoudens anno 1998

te vergemakkelijken.

Maar wat is nu het geheim van deze succesvolle tentoonstelling? Allereerst gaat het natuurlijk over een onderwerp waar iedereen wel iets mee heeft. Iedereen heeft een huishouden, en het is boeiend om te zien hoe het voeren van een huishouden in de afgelopen eeuw is veranderd. Helaas zag ik welgeteld één man tijdens mijn bezoek aan *Beroep: Huisvrouw*. Hoewel het huishouden in de tentoonstelling in een bredere context wordt geplaatst, namelijk die van (de introductie van) de huishoudtechnologie, spreekt de tentoonstelling blijkbaar slechts vrouwen aan. Zij herkennen zich in het werk en herkennen de apparatuur waarmee dat werd gedaan. Zo wisselde een groepje vrouwen dat ik zag bij mijn bezoek aan de tentoonstelling, voortdurend ervaringen uit over hun eigen huishouden naar aanleiding van al het getoonde materiaal. Een oudere vrouw vertelde regelmatig dat zij ook nog met dit of dat apparaat had gewerkt. Jongere vrouwen reageerden dan met verbazing op haar verhalen.

Behalve herkenning is volgens mij de belangrijkste reden voor het succes van de tentoonstelling het einde van de fulltime huisvrouw. Anno 1998 is de fulltime huisvrouw immers zo goed als 'uit'. In de publiciteit naar aanleiding van de opening van *Beroep: Huisvrouw* werd de huisvrouw dan ook gepresenteerd als een welhaast uitgestorven diersoort. Zo werd in NOVA een succesvolle, werkende moeder afgezet tegen haar moeder, een vrouw die nog op traditionele wijze haar huishouden voerde, zelfs zonder wasmachine. Ik kon mij niet aan de indruk onttrekken dat deze 'echte' huisvrouw positiever werd gewaardeerd dan de werkende vrouw die niet in staat was, noch de tijd had om de broeken van haar echtgenoot uit te leggen. Nu de 'echte' huisvrouw bijna verleden tijd is, lijkt men haar terug te willen. Begrijp mij goed, ik vind het interessant en goed dat er in dit herdenkingsjaar ook ruimte is voor een tentoonstelling die zich richt op een vorm

van vrouwenarbeid die vaak niet als arbeid is gezien. Maar de geluiden die ik naar aanleiding van de tentoonstelling vernam, waren mijns inziens nogal nostalgisch gekleurd. En dat lijkt me geen goede bijdrage aan de toch al zo moeizame discussie over de herverdeling van zorg en arbeid.

Marijke Huisman studeerde geschiedenis en vrouwenstudies aan de Universiteit van Utrecht. Zij publiceerde onlangs 'Mata Hari (1876-1917): de levende legende' en is redactrice van Historica.

De tentoonstelling is nog tot 16 augustus te zien in het Amsterdams Historisch Museum, Nieuwezijds Voorburgwal 359 in Amsterdam. Telefoon: 020-5231822.



Een galerij van academische vrouwenlevens

Hillie van de Streek

In februari 1997 bestond het meisjesdispuut Arktos tachtig jaar. Het dispuut maakt deel uit van het Amsterdamse Studenten Corps (ASC) en de Amsterdamse Vrouwelijke Studentenvereniging (AVSV). Voor de Vereniging van Vrouwengeschiedenis was dit jubileum de aanleiding deel 11 van de succesvolle serie *Tipje van de sluier*¹ te wijden aan de studentes die van 1917 tot 1997 lid waren van Arktos.

Arktos was geen gewoon dispuut. Het was een plaats waar vrouwelijke studenten zich organiseerden op basis van hun sekse, maar vooral vanwege een 'zich anders' voelen. Dit niet nader gepreciseerde gevoel vormde de legitimatie voor experimenteel gedrag, tot uiting komend in ongebruikelijke ambities en uiterlijkheden maar ook in experimenten met vrouwelijke identiteit. Op dispuutsbijeenkomsten werd altijd veel gedronken, zo herinneren diverse dispuutsleden zich. Drankgebruik was een uiting van onvrouwelijk gedrag. Het waren provocaties als deze waarmee Arktos zich een kwajongens-imago verwierf. Toch beperkten de Arktosieten hun opstandige gedrag en schunnige liederen tot binnen de corporale familie van het ASC en de AVSV. Ondanks de rebelse wilde het dispuut erbij blijven horen. 'Rebels binnen de regels' dus.

Over het wedervaren van het tachtig jaar oude dispuut valt in *Rebels binnen de regels* uiteraard het nodige te lezen. Maar de grote vraag is natuurlijk of het boek ook waarde heeft voor outsiders die nog nooit van Arktos hebben gehoord. Ofwel, wat is het boek meer dan een nostalgische retinistenbundel ter gelegenheid van een jubileum?

Op een aantal punten overstijgt het boek de lokale geschiedenis van een elitair studentendispuut. Allereerst is dat de kwaliteit van de interviews. De redactrices hebben urenlang gesprekken gehouden met de voormalige Arktosleden, waarvan zij de essentie hebben teruggebracht tot een levensschets. Zij hebben zich met succes van hun taak gekwetend, want de levensschetsen maken het boek tot wat het is: een galerij van de levens van 33 academisch geschoolde vrouwen in de twintigste eeuw. Onder hen treffen we bekende namen aan, als de schrijfster en hoogleraar criminologie Andreas Burnier (1931), tv-programmamaakster Bertie Gaarkeuken (1935), de psychologe Rita Kohnstamm-Beeuwkes (1937), directeur van het Joods Historisch Museum Judith Belinfante (1943) en redactrice Xandra Schutte (1963). Ook dispuutsleden die geen publieke faam hebben verworven passeren de revue. Bekend of niet, elk van de levens van de vrouwen is het waard opgetekend te worden. Dit is de tweede verdienste van het boek. De geschiedenis van de twintigste eeuw wordt telkens opnieuw in een relaas van persoonlijke ervaringen en keuzes gereflecteerd. Maar telkens weer op een andere wijze. Indringende ervaringen uit de bezettingsjaren staan naast verhalen waarin vrouwen vertellen hoe zij de jaren vijftig of zestig doorleefden: bewust niet huwen, of wel en dus je studie of toekomstideaal opgeven? Wel of niet deelnemen aan de protestdemonstraties of de actiegroepen van de tweede feministische golf? Persoonlijke vragen doorkruisen de maatschappelijke positiebepaling. Een aantal vrouwen worstelde met hun joodse identiteit, of met hun seksuele geaardheid.

De schetsen bestaan niet louter uit verhalen hoe carrière werd gemaakt, integendeel haast. Telkens doen zich verrassende wendingen voor in de vrouwenlevens die behalve met loopbaankeuze ook te maken hebben met relaties, karaktertrekken of andere persoonlijke keuzes. Ongemerkt confronteren de ontmoetingen de lezer van nu dan ook met de kenmerken van onze eigen tijd: hoe arbeid buitenshuis voor vrouwen een plicht is geworden en hoezeer daarbij een fixatie is ontstaan op zelfstandigheid en materialisme. Een voorbeeld hiervan vormt het interview met Heikelen Verrijn Stuart, journaliste en in 1984 oprichtster van het juridisch vrouwentijdschrift *Nemesis*. Zij toont zich kritisch ten aanzien van de emancipatiebeweging ("een belangenclub die geen nieuwe impulsen geeft") en het onverminderde accent op de vrouw als slachtoffer. De nadruk op seksueel geweld beschouwt zij als de jongste uitingsvorm daarvan.

Toevallig, en wellicht ook typerend, is dan ook dat het enige dat in dit elfde *Tipje* detoneert het voorwoord van M. den Ouden-Dekkers is, de laatste voorzitter van de inmiddels ter ziele gegane Emancipatieraad. Onduidelijk blijft waarom de redactie een voorwoord van Den Ouden nodig achtte. De bundel heeft zonder deze aanbeveling kwaliteit genoeg. Bovendien geeft emancipatie-bobo Den Ouden er geen blijk van het boek daadwerkelijk gelezen te hebben. Haar kwalificatie van het boek luidt dat "een kleine eeuw academische vrouwengeschiedenis uit de verborgenheid" wordt gehaald. Dit is precies wat het boek niet is en, voorzover ik begrijp, ook niet pretendeert te zijn. Hier stuiten we toch op een tweede punt van kritiek, namelijk dat de redactie te weinig expliciet maakt wat haar pretentie dan wel is. Van de titel gaat de suggestie uit dat een geschiedenis van het dispuut wordt geschreven, terwijl de inleiding daarentegen gewag maakt van het vertellen van "de persoonlijke ervaringen en de levensverhalen van de Arktosieten". De titel is misleidend, want de 'levensverhalen' zijn in *Rebels binnen de regels* voorop komen te staan. Gelukkig maar, want het is daarmee een prachtig boek geworden. Het nawoord, waarmee het boek afsluit, heb ik na het overbodige voorwoord ook maar gelaten voor wat het was. De in de interviews vastgelegde levensschetsen zijn op zichzelf zo fraai dat iedere poging achteraf tot duiding van de levens van de vrouwen in termen van 'typisch Arktositisch' of iets van dien aard te veel zou zijn. De portretten spreken meer dan voor zich.

Hillie van de Streek is politiek historica en redactrice van *Historica*.

Jeanet van Omme, Annemarie Aalders en Vilan van de Loo

Rebels binnen de regels. Het vrouwendispuut Arktos, 1917-1997.

Verloren, Hilversum, 1997; f 25,00 ISBN 90-6550-554-7.

1. Alleen de delen 7, 8 en 9 zijn nog verkrijgbaar, over respectievelijk meisjesonderwijs, emigrantes en immigrantes, en oudere vrouwen in het verleden.

Hoe zat het op die andere dagen?

Gerda Geerdink

Joke Smit stelde in 1979 voor de vakbeweging nog een aantal jaren de tijd te geven om iets te veranderen aan de structuur die het vrouwen onmogelijk maakte iets te bereiken. Smit: "Als de situatie dan niet is verbeterd, richten we een vrouwenvakbeweging op". Op 8 maart 1982 werd het voorstel tot oprichting van een eigen vrouwenvakbond gepresenteerd. Vrouwen moesten geen energie meer steken in het veranderen van structuren van vakorganisaties. Die waren te bureaucratisch en er was weinig aandacht voor de eisen van vrouwen. De mannenmentaliteit maakte het vrouwen bovendien moeilijk een positie binnen de vakbeweging te verwerven. Ook in de vakbeweging werden vrouwen onderdrukt en ze zouden vanuit een eigen organisatie meer macht kunnen ontwikkelen, zo stelde Joke Smit. FNV-vrouwen waren felle tegenstanders; de bestaande vakbeweging zou de actieve vrouwen kwijtraken en een relatief kleine vrouwenvakbond kon binnen de bestaande arbeidsverhoudingen te weinig bereiken. Het initiatief van de vrouwenvakbond kreeg uiteindelijk niet genoeg steun. Niet van de vrouwen die het FNV trouw willen blijven. Niet van andere vrouwen omdat sociaal-economische eisen en kostwinnersbepalingen minder tot de verbeelding spraken dan seksueel geweld en een goede abortuswet.

In *Maandag tolereren we niets meer* schrijft Van Eijl vooral over de naoorlogse geschiedenis van buitenshuis werkende vrouwen en de vakbeweging, met een korte terugblik op de eerste helft van deze eeuw. Per periode is ook aandacht besteed aan economische ontwikkelingen en de veranderingen in de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. In die zin sluit het boek chronologisch gezien goed aan bij Van Eijls andere standaardwerk *Het werkzame verschil* (Hilversum 1994) dat de periode van 1898 tot 1940 bestrijkt.

Vakbonden zijn lange tijd het terrein van mannen gebleven. Werkende vrouwen waren en zijn slecht georganiseerd. Voor de bonden altijd een alibi om te zeggen dat ze voor die marginale groep geen eisen kunnen stellen die in het nadeel van hun grootste aanhang zijn. Bijvoorbeeld waar het gaat om het openstellen van, door de vakbond georganiseerde, vakopleidingen voor vrouwen. De komst van vrouwen in een vak betekende vaak een degradatie voor de daarin werkzame mannen; reden voor de vakbond Mercurius (de Bond van Handels- en Kantoorbiedenden) om vrouwen lange tijd niet toe te laten. Idem de strijd om gelijk loon voor gelijk werk. De vakbond had er geen belang bij de beperkte loonruimte die er was, middels CAO-onderhandelingen op te eisen voor het optrekken van de lonen voor vrouwen.

Als verklaring voor de lage organisatiegraad geeft Van Eijl het verschil in beroepsperspectief tussen mannen en vrouwen. Vrouwen verwachtten slechts een korte tijd van hun leven te zullen werken en wilden geen energie en geld stoppen in een strijd die waarschijnlijk pas op langere termijn vruchten af zou werpen. Voor de vakbondsmannen gold hetzelfde. Zij koesterden het kostwinnersbeginsel; mannen moesten zoveel verdienen dat ze vrouw en kinderen een arbeidsleven lang konden onderhouden. Dit heeft ertoe geleid dat de NVV jarenlang meer belangstelling en geld had voor de Vrouwenbond, de

organisatie die echtgenotes van mannelijke leden schoolde en aangenaam bezighield, dan voor de binnen haar gelederen georganiseerde vakbondsvrouwen in de Commissie Vrouwenarbeid. Zoals de huisvrouw een dienende en ondersteunende taak had in het huishouden, had de Vrouwenbond deze zelfde taak binnen het NVV en later het FNV.

De Vrouwenbond en de NVV-Commissie Vrouwenarbeid stonden niet altijd op even goede voet. De leden van de eerste waren veelal gekant tegen buitenshuis werkende moeders, waar de tweede groep juist belangen had bij het zo goed mogelijk kunnen combineren van zorgtaken en betaalde arbeid. Pas na 1970 is hier binnen de vakbeweging en dan ook binnen de Vrouwenbond ruimte voor. In dat jaar kwamen (vakbonds)vrouwen op zaterdag 17 oktober samen tijdens de Discriminatiebeurs in Dronten. Echt dreigende taal hebben de vrouwelijke leden van de vakbond weinig laten horen. De hardste kreet is als titel gebruikt - 'Maandag tolereren we niets meer', verwijzend naar de maandag die volgde op de Diskriminatiebeurs. Die zaterdag droeg het algemene onbehagen van de jaren zestig bij aan eisende taal van de vrouwen binnen de vakbeweging: "...Het moet nu maar een afgelopen zijn...".

Maandag tolereren we niets meer is een uitgebreide weergave van de recente geschiedenis van vrouwen, arbeid en vakbeweging. Van Eijl is daarin zeer nauwkeurig te werk gegaan zoals ze dat ook in *Het werkzame verschil* heeft gedaan. Middels uitgebreid bronnenonderzoek, zowel archiefmateriaal als interviews met betrokkenen, geeft ze een helder overzicht van de plaats die vrouwen krijgen en innemen, en haar eisen binnen de vakbeweging, vooral de FNV. Een organisatie die, zoals ze zelf zegt, "...vanaf haar ontstaan gericht was op het beschermen van de belangen van mannelijke kostwinners, [en is] veranderd in een instituut dat regelmatig op de bres is gaan staan voor een andere verdeling van werk tussen mannen en vrouwen...". Bij dat laatste heb ik zo mijn twijfels. Lodewijk de Waal, de nieuwe voorzitter die niet 'onder' Ella Vogelaar wilde werken is nog niet langs de feministische meetlat geweest.

Dit boek is in opdracht van het FNV geschreven en ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat Corrie van Eijl af en toe wat heeft moeten inslikken. Ik mis in dit nieuwste boek de smeuïgheid, het soms wat cynisch aankaarten van allerlei onrechtvaardigheden of het belachelijk maken van 'hen die de macht hadden (en hebben) en daaraan allerlei rechten ontleenden'. Het is zeer positief dat niets lijkt te ontsnappen aan Van Eijls aandacht. In die zin een dankbaar boek; je kunt er alles in vinden. De vermoeidheid die soms ontstaat bij het lezen van omvangrijke opsomming van feiten heeft bij mij vast ook te maken met de treurnis die het oproept... zo veel gestreden, zo weinig bereikt. Misschien had Joke Smit gelijk moeten krijgen.

Gerda Geerdink is docent Geschiedenis aan de Faculteit Educatie van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.

Corrie van Eijl

Maandag tolereren we niets meer... Vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945 - 1990.

Stichting beheer IISG/Stichting FNV-Pers; f 39,50. ISBN 90 6861 129 1.

De smaak van een literaire lauwerkrans

Dorothee Sturkenboom

Een juichende Maaïke Meijer in de *NRC* ("Wat een verrukkingen biedt deze dikke dame!"), een onverwacht afwijzende Monica Soeting in *Surplus* ("het heeft geen zin om biologische aspecten met literaire kwaliteiten te verwarren") en in *De Volkskrant* een weifelende Kees Fens die niet helemaal wijs kan worden uit zijn gevoelens ("En toen ik *Met en zonder lauwerkrans* uit had, voelde ik mij wat beschaamd"): anno 1998 roepen grootse projecten op het terrein van de vrouwen-geschiedenis nog steeds sterke reacties en ambivalente gevoelens op. *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*, onder redactie van Riet Schenkeveld-van der Dussen en in een kloeki band verschenen bij de Amsterdam University Press, zorgde ook bij de recensente van *Historica* voor tegenstrijdige emoties: nieuwsgierigheid en verweling, enthousiasme en teleurstelling wisselden elkaar tijdens het lezen af.

In *Met en zonder lauwerkrans* is voor het eerst in de geschiedenis het voor velen onbekende terrein van de oudere Nederlandse 'vrouwenliteratuur' systematisch in kaart gebracht. Honderden tekstfragmenten van voor het merendeel onbekende schrijfsters zijn in het boek samengebracht, voorzien van kleine biografietjes en ingeleid door een gedegen (bijna honderd pagina's tellende) introductie waarin de centrale ideeën, leidende vragen en voornaamste conclusies van de onderzoek(st)ers zijn samengevat. Degenen die professioneel bezig zijn met vrouwengeschiedenis in de vroegmoderne tijd, weten sinds het verschijnen dat zij deze bloemlezing niet mogen missen, maar ook lezers van wie de belangstelling eerder naar andere perioden uitgaat, doen zichzelf tekort wanneer zij het boek ongelezen laten. Ze lopen de kennismaking met een aantal bijzonder intrigerende dames uit het verleden mis en ontzeggen zichzelf het genoegen dat men ook nu nog aan het lezen van deze vroegmoderne teksten kan beleven.

Wie, nieuwsgierig geworden naar de schatten die in deze bloemlezing te vinden zijn, aan het lezen slaat, moet echter wel enige moeite doen om deze te vinden: de auteurs en hun teksten staan op geboortjaar geordend wat in de praktijk een weinig bruikbare ingang blijkt. Een trefwoordenregister ontbreekt, zodat het lastig is om teksten over een specifiek onderwerp bij elkaar te zoeken.

Daarnaast is de zeggingskracht van veel van de opgenomen teksten zowel literair als inhoudelijk niet bijzonder groot. Alleen wie een speciale interesse heeft in de godsdienstige belevingswereld van die periode komt zonder moeite aan haar trekken: veel van de opgenomen teksten zijn religieus geïnspireerd. Het bevestigt nog eens dat godsdienst in de vroegmoderne tijd een belangrijke functie had als domein waar vrouwen relatief gemakkelijk hun stem konden laten horen en waar duidelijk ook een publiek bestond voor dit soort door vrouwen geschreven teksten. Maar voor deze lezeres (en waarschijnlijk ook voor andere lezers uit de moderne tijd) bleek er een grens te zijn aan de hoeveelheid hemelse inspiratie, lijdzame vroomheid en op het hiernamaals gerichte nederigheid die zij kon verdragen zonder dat deze gevoelens van verveling begonnen op te roepen.

Gelukkig klonken er in deze collectief-deugdzaame koorzang ook regelmatig verrassende solo's op. Het *Ongebonden best, weeldig wijf zonder man* van Anna Bijns, de 'vrouwenlof' van Johanna Hoobius, de verdediging van Eva door Meynarda Verboom in reactie op Vondels *Adam in ballingschap*, de aan vrouwen opgedragen 'liefdesklachten' van Katharina Lescaillie, de kluchtige feestliederen van de begijn Joanna Piré; wil men dit soort teksten op het spoor komen, dan heeft men een houvast aan de in de bloemlezing aangebrachte tussenkopjes die meestentijds een treffende typering geven van de schrijfster in kwestie. De zelfbewuste kwinkslagen die sommige dames met hun ganzeveer wisten uit te delen, bieden onder-tussen ook het broodnodige tegenwicht tegen de vele verwijzingen naar het karakter van een "zwak vat", het "zwakke vernuft" of de "zwakke pen" die andere schrijfsters regelmatig aan zichzelf toedichtten. Deze door vrouwen zo veelvuldig gebezigde 'bescheidenheidstopoi' laten een wat wrange smaak achter bij de lezer, temeer daar ze niet in verhouding staan tot de gebruikelijke bescheidenheidsfrasen van mannelijke auteurs uit die tijd.

Aan dat punt van de vergelijking met wat voor mannelijke auteurs in dezelfde periode gebruikelijk was, wordt overigens op verschillende momenten in de introductie van de bloemlezing aandacht besteed. Deze introductie wordt gekenmerkt door het nuchtere pragmatisme dat zo langzamerhand het handelsmerk is geworden van (de school rondom) de Utrechtse letterkundige Riet Schenkeveld-van der Dussen. Het gekozen

perspectief is literair-sociologisch. Men heeft de literaire productie van schrijvende vrouwen uit het verleden in kaart willen brengen, de omstandigheden waaronder hun teksten gepubliceerd konden worden willen onderzoeken en hun positie in het literaire veld willen analyseren. Geen zoektocht naar literaire hoogstandjes dus, noch een speurtocht naar een 'feministische' traditie avant-la-lettre. Welke ideeën deze vroegmoderne schrijfsters hadden, hoe ze deze verwoordden en waar ze die vandaan haalden komt zijdelings aan de orde en vormt geen centrale invalshoek.

Hier manifesteert zich wellicht het verschil in werkwijze tussen historisch-letterkundigen en historici: als historica zou ik eerder gekozen hebben voor een thematische ordening van de teksten en voor een meer inhoudelijke bespreking van de aangetroffen ideeën, metaforen en relaties. Op dat vlak stelt deze bloemlezing enigszins teleur. Het 'typisch vrouwelijke' krijgt een schamele vijf pagina's in de introductie en wordt vooralsnog uitsluitend herkend in het huiselijke en huishoudelijke leven, in het verlangen naar een eigen schrijfkamer en in de band met ouders, kinderen, man en vriendinnen. De binnen vrouwenstudies verworven inzichten op het gebied van gender zijn slechts spaarzaam en soms al te oppervlakkig in het geheel verwerkt: de enige keer dat het genderbegrip expliciet in de inleiding gehanteerd wordt, gebeurt dat op een geforceerde manier die weinig met de kern van het begrip te maken heeft. De historische letterkunde in Nederland bevindt zich nog grotendeels in de inhaalfase waarin vrouwen eerst moeten worden ingeschreven in de geschiedenis, voordat men aan andere vraagstellingen toekomt. De smaak van deze literaire lauwerkrans blijft daarmee soms nog wat vlak, maar draagt genoeg belofte in zich voor de toekomst, als het vakgebied de tijd gegund wordt zich verder te ontwikkelen.

Dorothee Sturkenboom is historica en werkt momenteel met een tijdelijke aanstelling als junior docente vrouwengeschiedenis bij het Centrum voor Vrouwenstudies in Nijmegen.

Riet Schenkeveld-van der Dussen (red).
Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar. Amsterdam: University Press, 1997. f 99,50. 970 pp. ISBN 90 5356 268 0.

Boeken in 't kort

Gertrud Blauwhof

Van passie tot professie. Vrouwelijke vliegers in de Nederlandse luchtvaart. SUN, 1998. f 49,50.



Van passie tot professie - vier woorden waarachter het verhaal schuilt van vrouwelijke vliegers en hun positie in de Nederlandse luchtvaart vanaf het begin van deze eeuw tot vandaag de dag. Anno 1998 vormen vrouwelijke vliegers nog steeds een minderheid: drie procent is lid van de Vereniging van Nederlandse Verkeersvliegers en de Koninklijke Luchtmacht telt een kleine vijf procent vrouwelijke vliegers in haar gelederen. De auteur onderzocht oude brochures en krantenberichten, familie-archieven en berichten van nabestaanden en reconstrueert zo de carrières en emoties van de pioniers van voorbije generaties. Daarnaast had zij gesprekken met vrouwelijke vliegers zelf. Zij vertellen over hun ervaringen, waarom zij wilden en willen vliegen, de reacties uit hun omgeving en hoe het is om vandaag de dag verkeersvlieger of militair vlieger te zijn.

M.A. Beukenholdt-ter Mors

Barrières voor Meisjesonderwijs.

Besluitvorming ten aanzien van voortgezet onderwijs aan meisjes in Den Haag en Rotterdam van 1850 tot 1920. Eburon, 1998. f 59,00.

In dit proefschrift beschrijft M.A. Beukenholdt-ter Mors welke barrières door de lokale besluitvormers werden opgeworpen, om de oprichting van voortgezette opleidingen voor meisjes tegen te gaan. Zij schetst de politieke en sociale situatie in de periode 1850-1920 en toont de actoren, gebeurtenissen en publicaties die ertoe hebben bijgedragen dat de barrières uiteindelijk werden overwonnen. Onderzocht wordt of er verschillen en overeenkomsten zijn te constateren tus-

sen de werkstad Rotterdam en de ambtenarenstad Den Haag. In de loop van het onderzoek ontdekt de auteur dat niet alleen een traditionele, emotionele, principiële en maatschappelijke hindernis genomen moest worden, maar dat ook een 'win/verlies' barrière een cruciale rol speelde.

Corrie van Eijl, Bregje Pel, Janneke Riksen en Marianne Zewald

Honderd jaar vrouwen- en mannenwerk

Thieme, 1998. f 12,50.

Honderd jaar geleden was vrouwenarbeid een omstreden zaak. Gegoede vrouwen behoorden niet te werken en arbeidersvrouwen zwoegden voor hongerlonen. Deze beperkte arbeidsmogelijkheden werden op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 in Den Haag op spectaculaire wijze zichtbaar gemaakt. In 1998 is er veel veranderd. Veel vrouwen werken en de scheidslijnen tussen mannen- en vrouwenberoepen zijn vervaagd. Deeltijdsarbeid en ouderschapsverlof zijn voor zowel vrouwen als mannen onderwerp van discussie. In hoeverre is de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen vrouwen en mannen veranderd in de afgelopen honderd jaar? Aan de hand van veel bronnen worden in dit onderwijskatern de antwoorden gezocht. Bij dit katern is ook een docentenhandleiding verschenen.

Marijke Huisman

Mata Hari (1876-1917): de levende legende.

Verloren, 1998. f 19,90.

In de serie *Verloren Verleden. Gedenkwaardige momenten en figuren uit de Vaderlandse Geschiedenis*, beschrijft Marijke Huisman de stormachtige levensloop van een van de beroemdste vrouwen die Nederland heeft gekend. Een bijzondere vrouw, die al tijdens haar leven een legende was. De auteur laat zien hoe het door Mata Hari zelf gecreëerde imago van femme fatale haar uiteindelijk noodlottig werd.

Rineke van Daalen en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.)

Gezond en wel. Vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw. Amsterdam University Press, 1998. f 39,50.

Vrouwen hebben altijd een belangrijke rol in de zorg voor gezondheid gespeeld (en spelen dat nog steeds). Oorspronkelijk lag die rol vooral in het huishouden; als huisvrouw en moeder had de vrouw de taak de gezondheid voor haar gezin te waarborgen. Ook waren ze beroepsmatig werkzaam in de gezondheidszorg, vooral in de zogenaamd vrouwelijke beroepen als verpleegster en kraamverzorgster. Vooral op het gebied van de betaalde arbeid is er sinds de

Nationale Tentoonstelling van 1898 voor vrouwen in de zorg voor de gezondheid veel veranderd. In *Gezond en wel* schetsen historici, sociologen en cultureel-anthropologen de veranderingen die zich de afgelopen honderd jaar op dit gebied in Nederland hebben voltrokken. Daarbij komen zeer uiteenlopende onderwerpen aan bod zoals het contact tussen vrouwen en gezondheidsdeskundigen, de houding van Creools-Surinaamse vrouwen in Nederland ten opzichte van gezondheid, alternatieve geneeswijzen en irreguliere genezeressen, vrouwen in de verloskunde en vrouwelijke gezondheidsspecialisten.

Marlite Halbertsma, Wies van Moorsel, Karin Baars, Miriam van Rijsingen (red.)

Beroep: kunstenaars. De beroepspraktijk van beeldend kunstenaressen in Nederland 1898-1998.

SUN, 1998. f 44,50.

In dit boek wordt nagegaan welke positie Nederlandse vrouwelijke beeldend kunstenaars in de kunstwereld hebben ingenomen en innemen. Konden zij volop deel uitmaken van de opeenvolgende avant-gardes? Konden ze zich sterk maken in kunstenaarsverenigingen? Werden ze door de overheid gesteund? Werden ze op gelijke voet behandeld als mannelijke kunstenaars? Wat vond men van het werk van kunstenaressen dat deel uitmaakte van de grote vrouwen-tentoonstellingen, waarvan de eerste in 1898 werd gehouden? En heden ten dage? En krijgen vrouwen uit andere culturen toegang tot het professionele kunstbedrijf?

Annemarie de Knecht-van Eekelen en Ida H. Stamhuis (red.)

Zij is toch wel zeer begaafd.

Historische bijdragen over vrouwen in de bètawetenschappen.

Gewina, Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek, Jaargang 20, 1997, nr.4. Erasmus Publishing, Rotterdam. f 25,00.

Dit themanummer bevat drie groepen bijdragen: de eerste groep bevat artikelen over onderwijs in de exacte vakken; in de tweede groep komt de maatschappelijke positie van vrouwen met een opleiding in een technische, exacte of medische richting aan bod. En in het laatste deel worden portretten geschetst van vrouwen die een carrière in een bètavak hebben gemaakt. Zo verdedigt bijvoorbeeld Mineke Bosch de stelling dat de relatie tussen vrouwen en de natuurwetenschappen pas in de loop van de tijd is verslechterd en dat aanvankelijk en gedurende een lange periode de klassieke talen als de echte mannenvakken werden beschouwd.

Samenstelling: Zonneke Mattheé

Tentoonstelling

Zij de politie. Honderd jaar vrouwen bij de politie

"Vrouwenbaantjes bij de politie zijn voorlopig op. Het blauwgrijze uniform is inmiddels om zoveel ranke schouders gegleden dat de opleidingsscholen de komende tijd geen vrouwelijke kandidaten meer zullen opnemen. Je kunt ze nu eenmaal niet inzetten voor alle politietaken". Aldus de *Telegraaf* van 15 december 1978.

Politiearbeid door vrouwen heeft al een lange historie. In het Nederlands Politie Museum te Apeldoorn is momenteel de expositie *Zij de politie. Honderd jaar vrouwen bij de politie* te zien, georganiseerd naar aanleiding van de herdenking van de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid die in 1898 onder overweldigende belangstelling plaatsvond. Bij de tentoonstelling verschijnt een rijk geïllustreerde publicatie van de hand van dr. Nelleke Manneke.

In het kader van deze tentoonstelling is educatief materiaal ontwikkeld voor het vak geschiedenis en staatsinrichting in het voortgezet onderwijs. Het educatieve materiaal bestaat uit:

1. Een video-pakket. Dit bestaat uit een educatieve video met verschillende lesbrieven. Het pakket is bedoeld voor de tweede klas vbo tot en met de derde klas vwo. Het thema is: *Wat hij kan, kan zij ook. Een historisch overzicht van vrouwen bij de politie*. Deze videoes sluit aan bij de domeinen A en B van de basisvorming. De totale duur van de les is circa 50 minuten. Tevens is er een docentenhandleiding.
2. Een scriptiepakket. Dit bestaat uit een leerlingenvijzer met instructies voor leerlingen om zelfstandig een werkstuk te maken of een spreekbeurt te houden en een boekje dat een historisch overzicht biedt van verleden en heden. Het boekje is geïllustreerd met bronfragmenten, foto's en (spot)prenten. Dit is bedoeld voor de vierde en vijfde klas havo/vwo. Het scriptiepakket hoort bij de domeinen A, B, C en H van de Tweede Fase. Dit pakket is een aanwinst voor de school als studiehuis!

Plaats: *Nederlands Politie Museum Apeldoorn*
Datum: *25 april t/m 22 november 1998*
Informatie: *Marijke Holtrop, tel. 055-5430691, fax 055-5431027.*

Diversen

Studiedag techniek in het huishouden

Het Centrum Vrouwen en Exacte Vakken (VeEX), de commissie Vrouwengeschiedenis van de Vereniging van docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) en de werkgroep Vrouwen en Geschiedenis van de exacte vakken organiseren een studiedag, getiteld *De Techniek in het Huishouden*. Deze studiedag is bedoeld voor docenten in de vakken Geschiedenis en Maatschappijleer, Techniek, Natuur- en Scheikunde, Biologie, Verzorging, Huishoudkunde, en andere geïnteresseerden

Plaats: *ROC Utrecht, Amerikalaan 109, Utrecht.*
Datum: *donderdag 24 september 1998.*

Informatie: *Marjan Bruinvels, tel. 030-2286463, Fia Dieteren, tel. 036-5354843 of Centrum Vrouwen en Exacte Vakken, tel. 030-2856746.*

Kosten: *f 95,00 (f 65,00 voor leden/donateurs van VGN/VeEX).*

Inschrijving: *voor 1 september 1998.*

Internationaal Colloquium MET OF ZONDER LAUWERKRANS? Writing the history of woman's writing

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd organiseert een avond waar de teksten, die in het recent verschenen boek *Met en zonder lauwerkrans* zijn opgenomen, centraal zullen staan. Gedichten en prozafragmenten zullen worden voorgedragen in een mise en scène van Liliana Alexandrescu (regisseur FRI-Theatergroep, UVA). Het colloquium wordt de volgende dag besloten met een middag waar Germaine Greer een lezing zal houden.

Plaats: *Amsterdam*
Datum: *10 en 11 september 1998*
Informatie: *Suzan van Dijk, Leerstoelgroep Franse Letterkunde, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam. E-mail: suzan.van.dijk@let.uva.nl*

Nora

Nora is een interdisciplinair tijdschrift voor vrouwenstudies, uitgegeven door de Abo Universiteit in Finland. De redactie roept belangstellenden op om artikelen in te sturen.

Informatie: *Marianne Liljestrom of Harriet Silius, e-mail: nora@abo.fi*

Personalia

Anke Werker ontving de *Fokkelien van Dijk-Hemmesprijs* voor haar scriptie over de werken en het leven van Jane Austen. Deze prijs werd op de KUB voor de achtste keer uitgereikt.

Op zoek naar middelbaar onderwijs. Het VHMO in discussie tussen 1900 en 1970. Dit is de titel van het proefschrift waarop **Saskia Grotenhuis** op 16 december 1997 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam.

Barrières voor Meisjesonderwijs. Besluitvorming ten aanzien van voortgezet onderwijs aan meisjes in Den Haag en Rotterdam van 1850 tot 1920. Dit is de titel van het proefschrift waarop **Tilly Beukenholdt** op 8 mei j.l. promoveerde aan de Universiteit Utrecht.

Dr. Maria Grever werd op 29 april j.l. op het stadhuis in Nijmegen benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-



Nassau. Zij ontving deze koninklijke onderscheiding voor haar succesvolle inzet om vrouwengeschiedenis een volwaardige plaats te geven in het voortgezet onderwijs en de internationale uitstraling daarvan.

Samenstelling: Zonneke Matthee

Een ieder wordt opgeroepen nieuws voor de Historica-servicepagina op te sturen naar het redactieadres. e-mail: zmatthee@worldonline.nl

Stichting vrouwengeschiedenis van de vroegmoderne tijd

Wat was de positie van weduwen in de vroegmoderne tijd? Hoe werd er tegen schrijvende vrouwen aangekeken? Hoeveel schrijvende vrouwen waren er eigenlijk? En wat was de rechtspositie van vrouwen die wilden scheiden van hun echtgenoot? Onderzoekers die zich bezighouden met deze en andere vragen op het gebied van de vrouwengeschiedenis van de vroegmoderne tijd hebben zich sinds 1991 verenigd in de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT). De SVVT is een voortzetting van de interdisciplinaire Studiegroep met dezelfde naam, die in 1988 werd opgericht.

Activiteiten

De SVVT heeft als doel onderzoeksactiviteiten op het gebied van vrouwengeschiedenis van de vroegmoderne tijd (1500-1800) te inventariseren, te stimuleren en onder de aandacht te brengen. Het uitwisselen van onderzoekservaringen en het bevorderen van onderlinge contacten staan daarbij voorop. Jaarlijks organiseert de SVVT daartoe drie bijeenkomsten met lezingen over lopend of zojuist voltooid onderzoek. Op elke bijeenkomst wordt ruimte ingelast voor discussie. De deelname aan de studiebijeenkomsten van de Stichting staat open voor historici, kunst-, literatuur- en rechtshistorici, pedagogen, theologen en alle anderen die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van vrouwen in de vroegmoderne tijd in Nederland.

Dat de vrouwengeschiedenis van de vroegmoderne tijd een breed onderzoeksterrein is, bewijzen de uiteenlopende onderwerpen waaraan de bijeenkomsten van de SVVT gewijd zijn. In 1997 waren dat exemplarische vrouwen in kunst en literatuur, prostitutie en feministische tekstanalyse. Dit jaar zijn de middagen gewijd aan schrijvende vrouwen, kunstenaressen en aan sekse en emotionele cultuur.

Programma 1998

De eerste bijeenkomst in 1998 heeft plaatsgevonden in februari. Centraal stond het pas verschenen standaardwerk *Met en zonder lauwerkrans, Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850*. Drie medewerkers aan het project kwamen aan het woord.

Lia van Gemert, hoogleraar oudere letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, was vanaf het begin bij het project betrokken. Zij vertelde hoe het idee voor deze omvangrijke bloemlezing ontstond en hoe het project werd opgezet. Van Gemert wees ook op de uitgestrektheid van het onderzoeksterrein dat door de bloemlezing in beeld kwam. Al snel werd er een promotieplaats aan verbonden voor onderzoek naar de positie van schrijvende vrouwen in het literaire veld. Annelies de Jeu kreeg deze plek.

De Jeu is inmiddels ruim drie jaar als AIO aan de Universiteit Utrecht verbonden. Zij onderzoekt de netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de vroegmoderne tijd. Op de middag was zij de tweede spreker. Ze ging in op de positie van toneelschrijvende vrouwen. Pim van Oostrum ten slotte, die als 'buitenpromovendus' onderzoek doet naar het werk van Juliana de Verrassingssonnellen (1738-1782), vertelde over zogenaamde verrassingssonnellen, die in de zeventiende eeuw populair waren. Kenmerkend voor het

genre is een verrassende wending aan het eind van het gedicht, die de inhoud van het voorafgaande volledig op z'n kop zet. De Lannoy was een van de weinige vrouwen die zich aan dit genre waagden.

Voor 19 juni staat een middag over kunstenaressen op het programma. De middag vindt plaats in het Vrouwenhuis in Zwolle, waar in de achttiende eeuw vrouwen opgeleid werden tot kunstschilder en waar men nog steeds de werken van vier van deze vrouwen bewaart. Zowel in Nederland als in België is er op het moment veel belangstelling voor kunstenaressen uit de vroegmoderne tijd. In maart verscheen Els Kloek, Catharine Peters Sengers, Esther Tobé (red.): *Vrouwen en kunst in de Republiek. Een overzicht* (Uitgeverij Verloren, Hilversum), het resultaat van een inventariserend onderzoek naar Noordnederlandse kunstenaressen. Katlijne van der Stighelen is een van de deelnemers aan een projectgroep die soortgelijk onderzoek voor de Zuidelijke Nederlanden verricht. Beiden zullen het publiek een blik achter de schermen gunnen. Voor welke invalshoek is gekozen? Wat verstond men onder 'kunst' in de vroegmoderne tijd? Wanneer was een vrouw een kunstenares?

In november wordt er een middag georganiseerd rond het proefschrift van Dorothee Sturkenboom: *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de 18e eeuw*. Sturkenboom, die op 2 oktober aanstaande in Nijmegen promoveert, zal een lezing geven waarop een coreferent zal reageren. Natuurlijk zal ook dan weer geruime gelegenheid zijn tot discussie.

Nieuwsbrief

De SVVT organiseert niet alleen bijeenkomsten, maar geeft ook drie maal per jaar een nieuwsbrief uit. Deze bevat verslagen van de georganiseerde lezingen en studiebijeenkomsten, mededelingen betreffende congressen en recent verschenen literatuur en informatie over lopend onderzoek.

Wie een abonnement wil op de *Nieuwsbrief* van de SVVT maakt minimaal f 20,- (buiten Nederland f 25,-) over op postgiro 4052235, ten name van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd, Amsterdam. Abonnees ontvangen niet alleen de *Nieuwsbrief*, maar ook uitnodigingen voor de bijeenkomsten. Een abonnement wordt stilzwijgend verlengd tenzij opzegging geschiedt voor 1 december. Donaties zijn ook van harte welkom.

Voor meer informatie kunt u zich wenden tot de penningmeester van de SVVT: Dini Helmers, Wamelstraat 137, 1106 DN Amsterdam, e-mailadres: jhndh@xs4all.nl.

IFRWH-News

Vanaf dit nummer zal *Historica* diverse berichten uit de Newsletter van de IFRWH (The International Federation of Researchers in Women's History) opnemen. Mensen die direct contact willen met de IFRWH kunnen mailen met Lynn Abrams

(L.Abrams@modhist.arts.gla.ac.uk), of met de Nederlandse vertegenwoordigster van de IFRWH, Berteke Waaldijk (Berteke.Waaldijk@let.ruu.nl).

Sinds kort kunnen geïnteresseerden ook terecht op het Internet:

<http://www.arts.unimelb.edu.au/Dept/History/ifrwh.html>

Congressen

IFRWH-Conferentie

In het kader van het feit dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens 50 jaar geleden werd opgesteld, zal de IFRWH haar jaarlijkse conferentie wijden aan de mensenrechten.

Women and Human Rights, Social Justice and Citizenship: International, historical perspectives

30 juni - 2 juli 1998

Melbourne, Australië

Voor meer informatie zie de internetpagina van de IFRWH of Helen Frangos: University of Melbourne, fax 613 93 44 60 55. Tel: 613 93 44 92 54. E-mail: hfrangos@clyde.its.unimelb.edu.au

Universiteits-cultuur

Winds of Change International Conference Women and the culture of universities 13-17 juli 1998

University of Technology, Sydney

Informatie: Dinah.Cohen@uts.edu.au

Grenzen

Het Women's History Network houdt 12 en 13 september 1998 haar jaarlijkse conferentie, met dit jaar als thema 'Borders and Frontiers'. De organisatoren nodigen iedereen uit papers in te dienen. Ze zijn vooral nog op zoek naar papers over a. The transgression and negotiation of geographical, conceptual and discursive borders and frontiers; b. National, regional and local identities; c. Women in frontier societies; d. Gendered concepts of nation and nationhood; e. Women and the State; f. Gendered state formation en Politics & political identities.

Voorstellen (500 woorden incl. titel) kunnen worden ingediend bij Lynn Abrams, Glasgow.

Informatie: Lynn Abrams, Department of History, University of Glasgow, GLASGOW G12 8QQ. Tel: 0141 330 4513.

Fax: 0141 330 5000.

E-mail: L.Abrams@modhist.arts.gla.ac.uk

Oslo 2000

De ICSH zal in het jaar 2000 een grote conferentie houden in Oslo over 3 grote thema's: Perspectives on global history. Concepts and methodology; Millenium, time and history; The uses and abuses of history, past and present. Ook de IFRWH zal hier bijdragen verzorgen. Mensen worden van harte uitgenodigd papers met de meest uiteenlopende thema's in te dienen. Dit kan via de IFRWH (zie mailadressen en internet-pagina hierboven).

Nieuwe boeken



P.Grimshaw en D. Kirkby (eds.)

Dealing with difference: Essays in gender, culture and history

Department of History: University of Melbourne, 1997.

Beverly Boutilier en Alison Prentice (eds.)

Creating historical memory: English-Canadian women and the work of history

Vancouver: University of

British Columbia Press, 1997.

Frances Early

A world without war: how US Feminists and Pacifists resisted World War I

Syracuse University Press, 1997.

Marlene F. and Geoffrey Rayner-Canham

A devotion to their science: pioneer women of radioactivity

McGill-Queens University Press, 1997.

Mercedes Steedman

Angels of the workplace: Women and the construction of gender relations in the Canadian clothing industry, 1890-1940

Toronto: Oxford University Press, 1997.

Diversen

Index

The Medieval Feminist Index bevat titels en beschrijvingen van tijdschriftartikelen, boekrecensies en artikelen op het gebied van alle academische disciplines. Voor deze Index op het gebied van vrouwen en gender in de Middeleeuwen worden regelmatig meer dan 300 tijdschriften gedepouilleerd. De titels zijn meestal in het Engels, Frans, Duits en Spaans geschreven en beslaan circa de periode 450 tot 1500. De records handelen over Europa, Noord Afrika en het Nabije Oosten.

Adres: <http://www.haverford.edu/library/reference/mschaus/mfi/mfi.html>

Bibliografie

In de omvangrijke bibliografie *Gender Studies International* zijn inmiddels de delen over Azië, Oceanië en Australië (ISBN 3-901229-04-3), en over Afrika (ISBN 3-901229-03-5) en over Amerika (ISBN 3-901229-02-7) gepubliceerd.

De bibliografie bestrijkt ongeveer de periode 1970-1996. Het boek is zodanig gestructureerd dat het indirect een overzicht geeft van eigentijds onderzoek op het gebied van vrouwenstudies. Trefwoorden en een auteursindex maken het zoeken op speciale onderwerpen gemakkelijk.

Informatie: Rosa-Luxemburg-Institute, e-mail: rli@iguwnext.tuwien.ac.at. Of de distributeur: RLI-Buchversand, Büro Kreitner, Gerhardusgasse 26/7, A-1200 Wien, Austria. Fax: +43 1 33 01 97 6. E-mail: g.kreitner@xpoint.at

Op internet:

<http://iguwnext.tuwien.ac.at/~rli/PUBLIKAT/Fr3AsNEW.HTML>

Dit overzicht is samengesteld door Marijke Huisman. Zij maakte een keuze uit de meest recente Newsletters. Daarbij is vooral gelet op actualiteit en de waarde van de gegevens voor een Nederlands publiek.

Doe een vrouw op de post

Ter herdenking van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898 geeft *Historica* ansichtkaarten uit waarop verschillende beroepen staan afgebeeld. Er zijn kaarten van strijksters in een fabriekshal en garenklossers achter een weefmachine uit 1898, maar ook een vrouwelijke vakbondsvoorzitter, archeoloog, monteur en meesterkok uit 1998. De kaarten laten zien hoeveel er in honderd jaar veranderd is. Er zijn twee setjes van elk zes kaarten. De ansichtkaarten zijn te zien op <http://www.let.ruu.nl/hist/info/vvg/ansicht.html>

■ Prijs: f 7,50 per set plus 2,50 aan verzendkosten, over te maken op giro 2194507, t.n.v. M.E.Matthée te Leiden.

■ Informatie: Zonneke Matthée 071-5215873.

Verleden en toekomst Jaarrede Voorzitter Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG), 28 maart 1998

Maria Grever

Nu precies twintig jaar geleden schreef de redactie van het eerste *Tijpe van de sluier* haar voorwoord bij deze historische uitgave. Op de voorkant van het *Tijpe* staat een armoedig geklede vrouw met hout en een hakbijl afgebeeld. Waarschijnlijk werd deze foto geëxposeerd tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 te Den Haag. Op deze manier werden de ruim 90.000 bezoekers geconfronteerd met de arbeidssituatie van vrouwen uit de arme klassen.

Vanaf het allereerste begin van de moderne beoefening van vrouwen- en gendergeschiedenis aan het eind van de jaren zeventig, heeft de Nationale Tentoonstelling deel uitgemaakt van het feministisch geheugen. Het eerste *Tijpe van de sluier* werd gemaakt ter gelegenheid van de manifestatie over vrouwengeschiedenis die op 6 mei 1978 plaats zou vinden. Er kwamen ongeveer duizend vrouwen en de *Tijpes* gingen als zoete broodjes over de toonbank. Uiteindelijk werden er maar liefst vijfduizend exemplaren verkocht. Toch verbleken deze cijfers nog bij de verkoopcijfers van boeken, tijdschriften en ansichtkaarten, en de aantallen congresbezoekers honderd jaar geleden.

Het is onwaarschijnlijk dat de verkoopcijfers van vrouwenhistorische publicaties in dit gedenkwaardige jaar 1998 zulke hoogten zullen bereiken. Daarvoor zijn er te veel en andere media bijgekomen. Maar dat is het niet alleen. Ook het politieke en culturele klimaat is in Nederland veranderd. Soms duiken er onverwacht bijzondere 'medestanders' op. Zo verklaarde een Leidse historicus in een gerenommeerde krant zich onlangs een voorstander van vrouwenemancipatie. Gelukkig had dat niet geleid tot een ander perspectief op het verleden. Want, al zijn er vele vrouwen op de wereld, er zijn ook vele zeeën. En de zeegeschiedenis was toch ook nooit meer dan een wereldgeschiedenis geworden!

De vergelijking tussen vrouwen en zeeën riep bij mij de uitspraken van een andere Leidse hoogleraar honderd jaar geleden in herinnering: de oude P.J. Blok die van 1894 tot 1925 Vaderlandse geschiedenis in Leiden doceerde. De man die de vrouwenemancipatie een van de belangrijkste sociale bewegingen noemde, maar de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in *De Nederlandsche Spectator* afkraakte. De man die vond dat de 'heeren- en dames feministen' overdreven reclame maakten voor de 'opheffing der slavernij' en 'mensenrechten voor de vrouw'. Meisjes en vrouwen moesten inderdaad middelen krijgen om 'financieel en zedelijk onafhan-

kelijk' te zijn, maar deze opvattingen waren door den geest des tijds' en niet door 'een of andere specifiek mannelijke of vrouwelijke beweging' aan de orde gesteld. De historische afdeling op de Tentoonstelling, opgezet door dr. Aleida Nijland, leek volgens hem een 'uitdragerij', met smaak uitgesteld 'maar zonder behoorlijk plan bijeenverzameld.'

Blok, honderd jaar geleden de leermeester van de jonge koningin Wilhelmina, was ook de man die in 1907 over zijn ervaringen met vrouwelijke studenten schreef. Hij had tijdens zijn colleges ondervonden dat het vrouwelijk verstand tekort schoot: het miste volgens hem de onbevangenheid die bij het zoeken naar wetenschappelijke waarheid een vereiste is. Het vrouwelijk verstand was volgens deze professor van nature partijdig. Gelukkig werd er ook toen niet altijd geluisterd naar professoren.

Daarom: eind 1998 zal heel Nederland weten dat de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis bestaat. Aan het aantal activiteiten, tentoonstellingen en publicaties zal het niet liggen. Het ene boek na het andere verschijnt, de ene na de andere tentoonstelling wordt geopend, de een na de ander wordt geïnterviewd op radio en tv. Het herdenkingsjaar 1998 is feestelijk van start gegaan in het IIAV. Onder tromgeroef en gezang van ruim 250 aanwezigen werd minister Ad Melkert het gebouw binnengehaald. Na enkele toespraken opende de minister de tentoonstelling 'De glorie van het ongeziene', gemaakt onder leiding van Dineke Stam.

Laten we even terugblikken op het afgelopen jaar. Dankzij de huisvesting van de VVG in het IIAV-pand bleef onze communicatie met leden, sympathisanten en andere instellingen goed op peil. Het bestuur dankt het IIAV opnieuw voor deze stilzwijgende subsidie. In 1997 is het aantal leden met dertig gestegen, het aantal abonnementen gestegen met achtien. Opvallend is dat heel wat instellingen een abonnement hebben genomen, zoals het Haags Gemeentearchief, het Limburgs Museum in Venlo, de Stadsbibliotheek in Maastricht en zelfs de historische bibliotheek in Leiden. Het VVG-bestand is daarmee met 48 mensen en instellingen gestegen van 251 naar 299. Inmiddels is dit aantal vandaag opgelopen tot 325. Tot nu toe heeft het bestuur zelf voor de verzending van *Historica* gezorgd. Mede door de stijging van de oplage is deze taak te zwaar geworden. Het bestuur onderzoekt of een professionele verzending te financieren is.

Ons blad *Historica* is vorig jaar weer

met drie prachtige nummers uitgekomen. De redactie heeft bepaald niet stil gezeten. De oplage van het Mary Wollstonecraftnummer werd met vijfhonderd exemplaren verhoogd en verzonden naar specifieke vrouwengroepen. *Historica* kreeg een subsidie van f20.000,- van het ministerie van OC&W voor het uitbrengen van een extra nummer over de Vrede van Münster in 1998. Dit themanummer is inmiddels uitgebracht in een oplage van 3500 exemplaren en rondgestuurd aan alle leden van de VGN via het blad *Kleio*, de leden van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroeg-Moderne Tijd en de leden van de Werkgroep 18e eeuw. Daarnaast zijn 150 exemplaren uitgedeeld tijdens diverse bijeenkomsten en conferenties. Leden van het Nationaal Comité Vrede van Münster en koningin Beatrix ontvingen eveneens een exemplaar. Inmiddels staat nummer 3, het themanummer naar aanleiding van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, in een oplage van vijfduizend exemplaren op stapel. Het KNHG heeft toegezegd de *Historica's* gratis mee te zenden met de BMGN aan alle leden van het Historisch Genootschap. Daarnaast krijgen opnieuw alle VGN-ners de *Historica*.

De eindredactrice is nog op andere manier actief geweest. Zij heeft speciale ansichtkaarten in productie gebracht: replica's van authentieke ansichtkaarten die op de Tentoonstelling in 1898 zijn verspreid, uit haar eigen collectie, en foto's van vrouwen anno 1998. Op de achterkant wordt reclame gemaakt voor *Historica* en de VVG. Lizzy Jongma, een ander redactielid, heeft de homepage van de VVG op schitterende wijze aangepast en veranderd. Nieuwe leden en abonnees kunnen zich daar aanmelden; de inhoud van *Historica* kan geraadpleegd worden; er is informatie over *Tijpes* en *Jaarboeken* te vinden en het programma van de aanstaande VVG-conferentie over de Nationale Tentoonstelling staat er op; er zijn allerlei interessante links, onder meer naar de Chicago-wereldtentoonstelling in 1893. Het bestuur is onder de indruk van de daadkracht van de redactie, in het bijzonder van de creatieve eindredactrice. Veel dank hiervoor.

Met het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* zijn de contacten versterkt. Er is een samenwerkingsovereenkomst gesloten om elkaar in de pr te ondersteunen. VVG-leden krijgen verder f 7,- korting op deel 18 van het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* dat 'Parallele levens' als thema heeft. In het kader van de wederzijdse versterking hebben bestuurslid Marianne Boere en redactrice Zonneke Matthée gesprekken gevoerd met het bestuur van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroeg-Moderne Tijd. De bijeenkomst verliep in een aangename en constructieve sfeer. Afgesproken is om in de toekomst te overleggen over gezamenlijke studiedagen. De

Stichting krijgt een vaste plek in *Historica* met aankondigingen van lezingen, studiemiddagen en andere activiteiten. Ook zal de redactie in overleg met de Stichting geregeld aandacht besteden aan onderwerpen over vrouwen en gender uit de vroeg-moderne tijd.

Op 23 januari heeft Marjan Schwegman haar inaugurele rede als hoogleraar vrouwengeschiedenis in Utrecht uitgesproken. Het was een prachtige oratie die door velen bezocht werd. Het bestuur heeft Marjan uitgebreid gefeliciteerd.

Na de Algemene Ledenvergadering 1998 zal de studiebijeenkomst over kleur in vrouwengeschiedenis plaatsvinden. Het bestuur hoopt dat hieruit een permanente werkgroep van de VVG zal ontstaan die de reflectie over kleur in vrouwenhistorisch onderzoek blijft stimuleren. De initiatiefnemers van deze studiemiddag zullen ondersteund worden bij een publicatie van de lezingen in een VVG-bundel.

Op 24 oktober dit jaar vindt de VVG-conferentie 'Een vaderland voor vrouwen? De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 herdacht' plaats. Het programma, geld en de sprekers zijn helemaal rond. We zijn vooral door de vlotte toezeggingen voor de ruime financiering (zoals het Ministerie van OC&W, de Amerikaanse en Deense ambassade) aangenaam verrast. In juni zullen folders met inschrijvingsmogelijkheden verstuurd worden. De studiedag over werkgelegenheid van historicae zal plaatsvinden na de Algemene Ledenvergadering in 1999. De plannen daarvoor zullen door bestuurslid Ellen den Dreu verder uitgewerkt worden.

Alle activiteiten van het afgelopen jaar werden weer uitgevoerd door vrijwilligers: bestuursleden, redactieleiden en onze contactpersonen. Het VVG-bestuur is niet van samenstelling veranderd. Evelien Rijbsbosch zal weliswaar als penningmeester aan het eind van de vergadering aftreden, maar zij blijft gelukkig nog een jaar in ons bestuur. Onze VVG-vertegenwoordiger voor de buitenlandse contacten, Berteke Waaldijk, heeft onverdroten haar werkzaamheden in verband met de International Federation for Research in Women's History (IFRWH) voortgezet. Maggy Groenewald zorgde voor de contacten met de uitgevers. Fia Dieteren heeft van begin af aan enthousiast geholpen met de organisatie van de VVG-conferentie. Geertje Mak en Margreet van der Burg hebben een belangrijk aandeel gehad in de organisatie van de studiemiddag over kleur. Ik dank de bestuursleden, de redactieleiden, Berteke, Fia, Maggy, Geertje en Margreet voor de effectieve en prettige samenwerking.

Maria Grever sprak deze tekst uit als jaarrede voor de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, tijdens de Algemene Ledenvergadering op zaterdag 28 maart 1998.